

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ विषय परिचय

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा लिखित शाकुन्तल महाकाव्य संस्कृतका महाकवि कालिदासको अभिज्ञानशाकुन्तलम् नाटकबाट कथानक लिई आफ्नो मौलिकताले सजाएर वि.सं. २००२ सालमा लेखिएको र सोही सालमा नै प्रकाशित भएको नेपाली भाषाको प्रथम मौलिक महाकाव्य हो । नेपाली भाषानुपरिषद्मा जागिरे भएको समयमा लेखिएको प्रस्तुत महाकाव्य ३७१ पृष्ठ, २४ सर्ग र १८८२ परिगणित श्लोक भएको बृहत्ततातिर उन्मुख महाकाव्य हो ।

१.२ समस्या कथन

नेपाली साहित्यका महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा लिखित नेपाली भाषाको प्रथम मौलिक महाकाव्य शाकुन्तल वि.सं. २००२ को अध्ययन अन्य किसिमले भएपनि परिवेशविधानको अध्ययन हुन नसकेको स्पष्ट छ । शोधको शीर्षकअनुसार यस शोधपत्रमा शाकुन्तल महाकाव्यमा भित्रिएको स्थानगत, कालगत र परिस्थितिगत परिवेशको खोजी गरिएको छ । जुन समस्याहरूलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

- क) शाकुन्तल महाकाव्यमा के-कस्तो स्थानगत परिवेशको चित्रण गरिएको छ ?
- ख) शाकुन्तल महाकाव्यमा के-कस्तो कालगत परिवेशको अभिव्यक्ति गरिएको छ ?
- ग) शाकुन्तल महाकाव्यमा के-कस्तो परिस्थितिगत परिवेश प्रतिविम्बित भएको छ ?

यिनै समस्यामा केन्द्रित भएर प्रस्तुत शोधपत्र तयार पारिएको छ ।

१.३ शोधको उद्देश्य

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको शाकुन्तल महाकाव्यको परिवेशविधानबारे गहन अध्ययन गरी समस्या कथनमा राखिएका बुँदाहरूमाथि विश्लेषण गरी उनको शाकुन्तल महाकाव्यमा के-कस्तो स्थानगत, कालगत र परिस्थितिगत परिवेश रहेको छ भनेर देखाउनु प्रस्तुत शोध कार्यको उद्देश्य रहेको छ । यस शोध कार्यका प्रमुख उद्देश्यहरू निम्नलिखित रहेका छन्:

- ख) शाकुन्तल महाकाव्यमा भित्रिएका विभिन्न स्थानगत परिवेशबारे स्पष्ट्याउने,
- ग) शाकुन्तल महाकाव्यमा रहेको कालगत परिवेशको कितान गर्ने ,

घ) शाकुन्तल महाकाव्यमा अवस्थित परिस्थितिको चित्रण गर्ने ।

१.४ पूर्व कार्यको समीक्षा

नेपाली महाकाव्य परम्परामा आधुनिकताको आमन्त्रण गर्ने र तत्कालीन महाकाव्य जस्तो गहन कृतिको अभाव पूर्ति गर्ने हिसाबले लेखिएको शाकुन्तल महाकाव्य नेपाली भाषा प्रकाशिनी समितिबाट वि.स. २००२ सालमा प्रकाशित भएको हो । लगभग सात दशकको आयु पार गरिसकेको प्रस्तुत महाकाव्यको बारेमा प्रशस्त मात्रामा टीकाटिप्पणी भएको पाइन्छ । जसलाई कालक्रमिक ढङ्गमा निम्नानुसार उल्लेख गरिन्छ :

रत्नध्वज जोशीले शारदा (१५:१२, २००६ चैत्र) पत्रिकाको 'शाकुन्तल महाकाव्यको भूमिका' शीर्षक लेखमा प्रस्तुत महाकाव्य लेखनको सन्दर्भ केलाउँदै नेपाली महाकाव्य क्षेत्रमा आकस्मिक सफलता र नविनता बोकेर आएको महाकाव्यको रूपमा शाकुन्तल महाकाव्यको चर्चा गरेका छन् । भूमिकामा केन्द्रित प्रस्तुत शोधकार्यले महाकाव्यको गहिराइतिर प्रवेश नै नगरेको देखिन्छ ।

नित्यराज पाण्डेले महाकवि देवकोटा २०१७ पुस्तकमा शाकुन्तल महाकाव्य लेखन सन्दर्भ, कथानक, पात्र, मौलिकता जस्ता पक्षहरूको सामान्य चर्चा गर्दै शाकुन्तल महाकाव्यलाई चिनाएका छन् । यो उनको जीवनीमूलक कृति भएकाले सो पुस्तक जीवनी पक्षतिर नै बढी केन्द्रित भएको छ तर शाकुन्तल महाकाव्यको परिवेशको विश्लेषण गरिएको छैन ।

किरणकुमार खरेलले "महाकवि देवकोटाको काव्यसाधना" (२०२४, त्रि. वि. शोधपत्र) शीर्षकमा शाकुन्तल महाकाव्य युगीन शैक्षिक-साहित्यिक आवश्यकता पूर्ति गर्ने उद्देश्यले लेखिएको महाकाव्य भए पनि नेपाली साहित्यको पहिलो मौलिक महाकाव्यात्मक प्राप्ति भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् यद्यपि अन्य पक्षबारे कुनै चर्चा गरिएको छैन ।

रेवतीरमण खनालले रमभ्रम (४ : २, २०२५ जेठ ३०) पत्रिकाको 'शाकुन्तल महाकाव्य : एक अध्ययन' शीर्षकको लेखमा कथावस्तुको चर्चा गर्दै अभिज्ञानशाकुन्तलमसँग यस महाकाव्यको कथावस्तुको तुलना गरेका छन् ।

कथावस्तु, पात्रविधान र कवित्वमा हेरफेर भएको यस महाकाव्यलाई प्रथम मौलिक महाकाव्य भएको र नेपाली महाकाव्यपरम्पराकै उच्चतम प्राप्ति भएको उनको ठहर छ ।

भानु कुमारबहादुर जोशी(५:१२) देवकोटा विशेषाङ्क (२०२५) पत्रिकाको 'देवकोटा र उनको शाकुन्तल महाकाव्य' लेखमा यस महाकाव्यको संक्षिप्त विवेचना गर्दै कथानक, पात्र, परिवेश तथा पूर्वय काव्य मान्यताको आधारमा यसलाई गुणस्तरीय महाकाव्य ठहऱ्याएका छन् । शाकुन्तलोपाख्यान र अभिज्ञानशाकुन्तलम्-संग कथावस्तुगत निकटता देखाउने यस महाकाव्यको कथावस्तुमा देवकोटाले थपथाप गरेका केही पक्षहरूको पनि चर्चा गरिएको छ । अन्य समीक्षाहरूको अपेक्षा लामो देखिने प्रस्तुत समीक्षा पनि शाकुन्तल जस्तो बृहत महाकाव्यका लागि अधुरो र अपुरो नै देखिन्छ । यस लेखमा शाकुन्तल महाकाव्यमा रहेको परपरिवेशबारे केही चर्चा गरेपनि स्थानगत, कालगत र परिस्थितिगत परिवेशको गहिराइमा पुगेर अध्ययन विश्लेषण गरिएको पाइदैन ।

वासुदेव त्रिपाठीले सिंहावलोकन (२०२७) नामको समालोचनात्मक कृतिमा नेपाली साहित्यका कविता विधाका गुणपक्ष र ऋणपक्षलाई केलाएर प्रत्येक कविलाई मूल्यविशेषको उपलब्धिका रूपमा हेर्दै सम्पूर्ण नेपाली कविताका कविहरूको स्थान निर्धारण गरेका छन् । यसै क्रममा नेपाली साहित्यको कविता विधामा अग्रपंक्तिमा पर्ने महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालाई यस समालोचनात्मक कृतिमा 'महाकवि देवकोटा र नेपाली कविताको प्राप्ति' शीर्षकको लेखमा विभिन्न उपशीर्षकहरूमा छुट्याई देवकोटाको बारेमा चर्चा गरेका छन् । यस कृतिमा 'देवकोटा : महाकाव्यकारका रूपमा' भन्ने उपशीर्षकमा उनका काव्यकृतिहरूको चर्चा गर्ने क्रममा तिन महिने शाकुन्तल महाकाव्यलाई वर्तमान नभएर अतीततर्फको यात्रा हो अथवा रुसो तथा वर्डस्वर्थको 'प्रकृतितर्फ फर्क' वा 'व्याक टु नेचर'को नयाँ र विस्तृत प्रयोग मानेका छन् । प्रकृतिकेन्द्र अतीतको एक महायुग शाकुन्तल महाकाव्यमा सशक्त रूपमा उद्भाषित भएको छ र विचार, कथानक, पात्र र शैली आदिका दृष्टिले शाकुन्तल महाकाव्यका महाकवि देवकोटा प्रकृतिकेन्द्र छन् भन्ने उनको ठहर छ । साथै शाकुन्तल महाकाव्यलाई भावको विस्तारित प्रवाहका दृष्टिले

अद्वितीय भएको चर्चा गर्दै चिसो चुल्होका सम र आदर्श राघवका सोमनाथसँग शाकुन्तल महाकाव्यका देवकोटालाई दाँजेको पाइन्छ । यसरी वासुदेव त्रिपाठीले सिंहावलोकन नामको समालोचनात्मक कृतिमा देवकोटालाई सर्वश्रेष्ठ नेपाली महाकाव्यकारका रूपमा चिनाएका छन् तापनि उनले शाकुन्तलको परिवेशविधानबारे स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेको पाइँदैन ।

वासुदेव त्रिपाठी (प्रज्ञा १.१, २०२७) पत्रिकाको 'महाकाव्य : बुढो पुरानो साहित्यिक विधा' शीर्षक लेखमा प्रबन्धविधान र पात्रविधान केही शिथिल जस्तो लागे पनि पूर्विय संस्कृतिको युगानुकुल व्याख्या, विपुल भावराशि र भावरुढ छन्दविधानका दृष्टिले शाकुन्तल महाकाव्यलाई नेपाली भाषाकै सर्वोत्कृष्ट महाकाव्य ठहर्‍याएको पाइन्छ ।

टीकादत्त बरालले (कलाकार१.१, २०२७) पत्रिकाको 'महाकवि देवकोटाको दार्शनिक पक्ष' शीर्षक लेखमा यस महाकाव्यमा आदर्श पक्षको उपस्थिति रहेको तथा प्रकृति दर्शन र मानवतावादी दर्शनको मिश्रण भएको कुरा उल्लेख गरी दार्शनिकता र आदर्शकै कोणबाट अतितको महिमा गायन गरिएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

वासुदेव त्रिपाठीले गोरखापत्र (२०२९ असार मसान्तः शनिवारीय परिशिष्टाङ्क) पत्रिकाको 'शाकुन्तल महाकाव्यको किनारै किनार डुल्दा' शीर्षकको लेखमा यस महाकाव्यको शैलीशिल्प, प्रबन्धविधान, संरचना, भावविधान र व्यञ्जना सामर्थ्यका बारेमा चर्चा गरेका छन् । यस महाकाव्यलाई उनले कल्पना कुबेर देवकोटाको काव्यिक दिग्विजयको अपूर्व स्मारक पूर्विय उषाकालतिरको यात्राद्वारा वर्तमानको उद्बोधन, प्रकृतिका विचरणद्वारा मानवीय मनोभूमिकामा सुन्दर संवेग, अति चपल विस्तृत अङ्कन तथा आर्य संस्कृतिको साङ्गोपाङ्गो चित्रण भएको कृति हो भनेको पाइन्छ । यस महाकाव्यको काव्यात्मक गुणस्तरको चर्चा गर्दै माधव घिमिरे र लेखनाथको काव्यिक मिठासलाई फिका पार्न सक्ने क्षमता यसभित्र रहेको उनको ठहर छ । शाकुन्तल महाकाव्यका बारेमा आजसम्म लेखिएका लेखहरूमा भएका समीक्षाहरू भन्दा यो लेख बढी समीक्षात्मक, विश्लेषणात्मक र अनुसन्धानात्मक देखिन्छ तर कृतिभित्रको सर्वाङ्गीण पक्षभन्दा किनारैकिनार डुल्ने कामले विविध पक्षको उल्लेख हुन नसेकको स्पष्ट देखिन्छ ।

शिवप्रसाद सत्यालले **मधुपर्क** (वर्ष अङ्क ६-७, २०३०) पत्रिकाको 'छन्दहरूको प्रयोगशाला **शाकुन्तल महाकाव्य**' शीर्षक लेखमा लयविधानका कोणबाट यस महाकाव्यको चर्चा गरी थरीथरीका बत्तीसवटा छन्दहरूको प्रयोग भएको देखाएको पाइन्छ। सबैभन्दा छन्द प्रयोग भएको प्रयोगशालाको रूपमा भ्याउरे लोकलयवाहेक उनले प्रयोग गर्ने प्रायः सबै छन्दहरूको प्रयोग भएको बताएका छन्। देवकोटाको मूल्यलाई **शाकुन्तल** एकलैले बोक्न सक्छ भनिएको यस लेखमा लय विधान बाहेकको अरु खासै चर्चा हुनु नसकेको देखिन्छ।

राममणि रिसालले **नेपाली काव्य र कवि** (२०३१) शीर्षकको पुस्तकमा **शाकुन्तल** महाकाव्य कथावस्तुका हिसाबले ख्योत्पाद्य, पात्रविधानका हिसाबले प्रसिद्ध र नविन पात्रको प्रयोग भएको महाकाव्य र व्यञ्जना सामर्थ्यको हिसाबले तत्कालीन क्रुर शाशकहरूलाई चेतावनी दिन सक्षम महाकाव्यका रूपमा चिनाएका छन्। तत्कालीन राणा शासनकालको छविछटा पाइने यो महाकाव्य प्रकृति चित्रण लयविधान र विराट कवित्वका हिसाबले उत्कृष्ट रहेको उनको ठहर छ।

चोकबहादुर दाहालले **मधुपर्क** (८ : १२, २०३३) पत्रिकाको 'छन्द र प्रवाहमयताका दृष्टिले **शाकुन्तल महाकाव्य**' शीर्षक लेखमा नेपाली महाकाव्यपरम्परामा सर्वोपरि महत्त्व राख्ने **शाकुन्तल** महाकाव्यलाई नवीनता, काव्यात्मकता, प्राचीनता, भाषिक साफल्य, सौन्दर्यचेतना, आदर्शवादिता, शास्त्रीयताको कसी, भावात्मक अवगाहन, छन्द, अलङ्कार तथा औचित्य आदि दृष्टिले सर्वेक्षण गरेको पाइन्छ। साथै यस कृतिलाई गुणगरिमा तथा वैशिष्ट्य नघट्ने कृतिका रूपमा लिएको देखिन्छ।

कृष्णप्रसाद गौतमले **कलाकार** (१ : १, २०३५) पत्रिकाको '**शाकुन्तल महाकाव्यको सामाजिक र सांस्कृतिक पक्ष**' शीर्षक लेखमा यस महाकाव्यमा उल्लेख गरिएका सांस्कृतिक एवम् सामाजिक पक्षको सामान्य चर्चा गर्दै तत्कालीन शोषण र दमनकारी राणाशासनको झलक दिने प्रवृत्तिको विरोध गर्ने खालका श्लोकहरू रहेको उल्लेख गरेका छन्। प्राचीन आर्यसमाजदेखि **शाकुन्तल** महाकाव्य लेखिँदासम्मको समाज र हिन्दू संस्कृतिदेखि नेपालीपन भएको बदलिँदो संस्कृतिको प्रतिबिम्ब पाइने कुरामा उनको सहमति नै रहेको छ।

चूडामणि बन्धुले **देवकोटा** (२०३६) शीर्षकको समालोचनात्मक जीवनीमा **शाकुन्तल** महाकाव्य प्राचीन विषयवस्तु लिएर पनि चिन्तन र प्रस्तुतीकरणका सन्दर्भमा नयाँपन बोकेर आएको ठहर गर्दै नेपाली घरमा प्राचीन गौरव स्थापित गर्न चाहने अतीतगामी चाहना भएको महाकाव्य हो भनेका छन् । देवकोटाको समग्र जीवनका घटनाहरू केलाउन सफल प्रस्तुत ग्रन्थ **शाकुन्तल** महाकाव्यका विविध पक्षहरूबारे मौन नै रहेको छ ।

गोपाल अधिकारीले 'नेपाली महाकाव्यको सर्वेक्षण' (त्रि. वि. शोधपत्र, २०३७) मा **शाकुन्तल** महाकाव्यबाट मौलिकता र आधुनिकताको उठान भएको ठहर गर्दै कथानक, भावविधान, लयविधान तथा कवित्वका हिसाबले **शाकुन्तल** महाकाव्यको शीर्ष स्थान रहेका कुरा स्पष्ट पारेका छन् ।

कृष्ण गौतमले **देवकोटा प्रबन्धकाव्य** (२०३७) मा **शाकुन्तल** महाकाव्यलाई पुरानो बीजमा उमारिएको नयाँ वृक्षको संज्ञा दिँदै नेपाली धरतीमा उमारिएको प्रस्तुत महाकाव्यमा प्राचीनताको मलजल भए पनि फूलहरूमा नेपाली सुगन्ध भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । नेपाली राजनीतिसँग सरोकार राख्ने विविध पक्षहरूको खोजी गर्दै नेपालीपन खचाखच भएको यस महाकाव्यको कथावस्तुलाई **महाभारत**, **शाकुन्तलोपाख्यान** कालिदासको **अभिज्ञानशाकुन्तलम्** र पद्मपुराणको कथासँग तुलनाप्रतितुलना गरी यो महाकाव्य मौलिक भएको उनको ठहर रहेको छ । पात्रविधान, परिवेशविधान, भावविधान र कथावस्तुमा भएको ख्यातात्पाद्यताको कोणबाट **शाकुन्तल** एक परिपुष्ट महाकाव्य भएको उनको धारणा रहेको छ ।

बामदेव पहाडीले **रत्नश्री** (१८ : ५-६, २०३८) पत्रिकाको 'शाकुन्तल : काव्य र प्रतिभाबीचको आखिरी कोशेढुङ्गो' शीर्षक लेखमा **शाकुन्तल** महाकाव्य काव्यगुणले ओतप्रोत महाकाव्य मात्रै नभएर प्रतिभा र आख्यान तथा कवित्वको अद्भुत संयोजन भएको महाकाव्य हो भनेका छन् ।

हेमचन्द्र पोखेलले **शाकुन्तल शब्दार्थ सञ्चय** (२०४५) भित्र 'शाकुन्तल महाकाव्यमा शब्द प्रयोग र अन्य केही विशेषता' शीर्षकको मन्तव्यमा यस महाकाव्यभित्र आएका विभिन्न विशेषताहरूको कसीमा यस महाकाव्यको मूल्याङ्कन गर्दै नवीन शब्दप्रयोग, तत्सम शब्दको प्रयोगाधिक्य र मिश्रित शब्दको कुशल नमुनाको रूपमा

शाकुन्तल महाकाव्यलाई लिएका छन् । शब्दप्रयोगमै सीमित यस लेखले अन्य पक्षतर्फ ध्यान दिन सकेको छैन ।

दधिराज सुवेदीले 'महाकवि देवकोटा र उनको शाकुन्तल महाकाव्य' जूही (८ : २, २०४५) शीर्षकको लेखमा यो महाकाव्य महाकाव्यीय अभाव भएको बेला लेखिएको भए पनि शाश्वत मूल्य र महाकाव्य चाहनाले लेखिएको प्रथम मौलिक कृति र गरिमामय उपलब्धि भएको ठहर गरेको देखिन्छ ।

केशवप्रसाद उपाध्यायले 'नेपाली महाकाव्य : परम्परा र प्रवृत्ति' प्रज्ञा (वर्ष १८-१९, अङ्क-४-१, पूर्णाङ्क ७०-७२, २०४७) शीर्षक लेखमा यस महाकाव्यलाई साँचो अर्थमा नेपालीको मौलिक र लक्षणसम्मत कलात्मक महाकाव्य भनी स्वीकार गरेका छन् । युगीन शैक्षिक, साहित्यिक आवश्यकताको परिपूर्तिका निम्ति पौराणिक आख्यानमा युगसापेक्ष स्थानीय रङ्ग भदैं शृङ्गार र करुण रसले ओतप्रोत भई लेखिएको यो महाकाव्य देवकोटाका अन्य महाकाव्यहरूभन्दा उच्च रहेको र समग्र नेपाली साहित्यकै उत्कृष्ट महाकाव्य भएको उनको ठहर छ । कथानकको सङ्गठन र चरित्रचित्रणमा शिथिलता भए पनि कवित्वको अविरल महाप्रवाह, प्रकृति र जीवनको विराट् प्रदर्शनी, हृदयस्पर्शी भाव तथा लयात्मक माधुर्यका हिसाबले यस महाकाव्यको नेपाली साहित्यमै शीर्ष स्थान रहेको छ भन्ने उनको तर्क छ ।

गणेशबहादुर प्रसाईंले नेपाली साहित्यमा स्वच्छन्दतावादी काव्यधारा (वि. सं. २०४८) मा शाकुन्तल महाकाव्यको प्रत्येक सृष्टिमा मौलिकता भएको र यसको विशिष्ट उपलब्धिलाई न महाकवि कालिदासका उपलब्धिले लछार्न सक्छ न त महाकवि जयशङ्कर प्रसादका उपलब्धिले नै पछार्न सक्छ भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् ।

कुमारबहादुर जोशीले देवकोटाका प्रमुख कविताकृतिको कालक्रमिक विवेचना (२०४८) मा शाकुन्तल महाकाव्यको विस्तृत विवेचना गरेका छन् । कथावस्तुमा मिश्रितता, पात्रगत नवनिर्मिति, परिवेशविधानमा पर्याप्त युगीनता र लयविधानको सफलताजस्ता विशेषताहरूले यो महाकाव्य मौलिक हुन गएको उनको ठहर छ । शाकुन्तल महाकाव्यको अपेक्षाकृत विस्तृत व्याख्या भएको यस पुस्तकमा केही अवैज्ञानिकता र अस्पष्टता रहन गएको छ । लयगत प्रयोगका सन्दर्भमा उनले यस

महाकाव्यमा बत्तीसवटा विविध वर्णमात्रिक छन्दको प्रयोग भएको भनिए पनि हाल आएर छत्तीसवटा छन्द पाइनुले यस कुराको पुष्टि गर्छ ।

हेमचन्द्र पोखरेलले **कुञ्जिनी** (वर्ष १, अङ्क १, २०४९) पत्रिकाको 'शाकुन्तल महाकाव्यका केही विशेषताबारे एक सङ्क्षिप्त चर्चा' शीर्षक लेखमा यस महाकाव्यको मङ्गलाचरण, भावधारा, कवित्वप्रवाह, प्रकृतिप्रयोग, मानवतावादी सन्देशजस्ता पक्षको चर्चा गर्दै सारस्वत प्रतिभाका धनी देवकोटाको परिचेय कृति **शाकुन्तल** भाषाप्रयोगका हिसाबले उच्च रहेको उल्लेख गरेका छन् । तत्सम शब्द, तद्भव शब्द र स्वनिर्मित नवशब्दहरूको आधिक्य रहेको यो कृति नै देवकोटालाई चिनाउन काफी रहेको उनको ठहर रहेको छ ।

सरिता नेपालले "शाकुन्तल महाकाव्यको छन्दोविधान" (२०५१) शीर्षकको शोधपत्रमा छत्तीसवटा छन्दहरूको प्रयोग भएको **शाकुन्तल** महाकाव्य लय प्रयोग, स्वभाविकता, सहजता र विविधताका दृष्टिले आजसम्मकै उत्कृष्ट महाकाव्य भएको निष्कर्ष दिएका छन् ।

भुवनप्रसाद अर्यालले "शाकुन्तल महाकाव्यको संक्षिप्त अध्ययन" २०५४ शीर्षकको शोधपत्रमा यस महाकाव्यलाई पूर्वय र पाश्चात्य महाकाव्य सिद्धान्तको अंशतः प्रयोग भएको कथावस्तु, चरित्रविधान, परिवेश भएको र श्लोक भञ्जन भएको नेपालीपन भल्किने प्रकृति चित्रणमा विविधता भएको, जीवन दृष्टिगत नविनता भएको महाकाव्यका रूपमा हेरेका छन् । प्राप्ति र अप्राप्ति लगायत विभिन्न पक्षको संक्षिप्त परिचयात्मक अध्ययन यस शोधपत्रले गरेपनि महाकाव्यको परिवेशविधानको सूक्ष्म अध्ययन नगरी लयगत अस्पष्टतालाई नै निरन्तरता नै दिएको छ ।

ठाकुर प्रसाद पराजुलीले **मधुपर्क** (३१ : ४, २०५५ भदौ) पत्रिकाको 'महाकाव्य परम्परा र नेपाली महाकाव्यको वर्तमान' शीर्षकको लेखमा देवकोटालाई नेपाली महाकाव्यको पर्याय र **शाकुन्तल** महाकाव्यलाई काल्पनिक उडान, भावाभिव्यक्तिको असीम वेग तथा प्रकृतिको सुषमाको भण्डारको रूपमा हेर्दै वेग र विस्तारको भावमय विचरणको रूपमा हेरेका छन् । भावको वेगमय स्फुरण र प्रतिभाको विराट दर्शन यस महाकाव्यमा भएपनि प्रबन्धात्मक शिथिलता, पात्रविधानमा फितालोपन

अविरल कवित्व भित्रै आख्यान हराउनु जस्ता सीमाहरू पनि उनले केलाउनु भएको छ तर परिवेशविधानतर्फ आँखा चिम्लिएको पाइन्छ ।

महादेव अवस्थीले लक्ष्मीप्रसाद 'देवकोटाको जीवनी र कृतित्वको अन्तर सम्बन्धको विवेचना' (२०५७) मा पटना विश्वविद्यालयमा आइ.ए र वी.एको पाठ्यक्रममा राख्न शाकुन्तल महाकाव्यको लेखन भएपनि नेपाली महाकाव्य परम्परामा प्रथम मौलिक एवं स्तरीय महाकाव्य भएको चर्चा गरेका छन् ।

मदन गौतमले कुञ्जिनी (८: ५, २०५७) पत्रिकाको शाकुन्तल : 'यो एउटा भागीरथको गडगा हो । थाप्लोमा बोक्न मुस्किल छ' शीर्षक लेखमा प्रतिभाको गाङ्गेय प्रवाह, लयगत विविधता, स्वच्छन्दतावादी मान्यताको वरण, महान् चरित्रको प्रयोग, विराट् प्रकृति चित्रण तथा मौलिकता र सर्गात्मक विस्तृतिको कोणबाट यस महाकाव्यलाई भागीरथको गडगाको रूपमा पुष्टि गर्ने प्रयास गरी देवकोटाको भनाइसँग मात्र सम्बन्ध यो लेख अपूर्ण नै देखिन्छ ।

विनोदप्रसाद रावलले "शाकुन्तल महाकाव्यमा पात्रहरूको अध्ययन" (२०६५) शीर्षकको शोत्रपत्रमा पात्रहरूको विविध कोणबाट अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ तर ती पात्रहरूले केकस्तो स्थानगत, कालगत र परिस्थितिगत परिवेशमा कार्यव्यापार गरेका छन्, उनीहरूका सामाजिक व्यवहार के-कस्तो छ र भन्ने बारेमा विश्लेषण नगरिएको प्रस्तुत शोत्रपत्र अपूर्ण नै देखिन्छ ।

यसरी वि.स २००२ सालमा नेपाली भाषा प्रकाशनी समितिबाट प्रकाशित भई हालसम्म लगभग ७ दर्शकको आयु पार गरिसकेको प्रस्तुत शाकुन्तल महाकाव्यका बारेमा अनेकौं टीकाटिप्पणी भएका छन् तर शाकुन्तल महाकाव्यको परिवेशमा केन्द्रित भई विविध पक्षबाट अध्ययन हुन सकेको छैन । प्रस्तुत शीर्षकको शोधका समस्याहरू अनुत्तरित नै रहेका छन् ।

१.५ अध्ययनको औचित्य

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा रचित शाकुन्तल महाकाव्य (२००२) का बारेमा विभिन्न पत्रपत्रिकाहरू पुस्तकहरू तथा शोत्रपत्रहरूमा प्रशस्त समीक्षाहरू भए पनि कसैले

यस महाकाव्यलाई जटिल तथा क्लिष्टताको आरोप लगाएर पन्छिएको पाइन्छ भने कतिपयले यस महाकाव्यलाई नेपाली महाकाव्य परम्परामा पहिलो महाकाव्यका रूपमा चिनाएर यसको गरिमामय स्थान सुरक्षित राखेको कुरा स्पष्ट पारेको पाइन्छ । यसै सन्दर्भमा शाकुन्तल महाकाव्यको कृति र व्यक्तित्वको अनुसन्धान प्रशस्त मात्रामा भएतापनि यस महाकाव्यमा अवस्थित परिवेशविधानको विभिन्न कोणबाट अध्ययन गर्नुपर्ने आवश्यकता खड्किरहेको अवस्थामा यसबाट नवीन ज्ञान प्राप्त र एउटा बेग्लै पद्धति पनि स्थापित हुने भएकाले परिवेशविधानसम्बन्धी अध्ययनको औचित्य स्पष्ट देखिन्छ । साथै शाकुन्तल महाकाव्यमा परिवेशको अध्ययन एक अनुसन्धेय विषय भएकाले यसको औचित्य रहेको छ ।

१.६ अध्ययनको सीमाङ्कन

‘शाकुन्तल महाकाव्यको परिवेशविधान’ शीर्षकको यस शोधपत्रमा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका आधादर्जन (पूर्ण मात्र) नेपाली महाकाव्यहरूमध्ये उनको पहिलो महाकाव्य शाकुन्तलमा मात्र केन्द्रित रही शोध कार्य गरिएको छ । यस शाकुन्तल महाकाव्यको पनि अन्य पक्षतर्फ दृष्टि नदिई परिवेशविधानको मात्र विविध कोणबाट सूक्ष्म रूपमा विवेचना नै यस शोध कार्यको सीमा रहेको छ ।

१.७ शोधविधि

प्रस्तुत ‘शाकुन्तल महाकाव्यमा परिवेशविधान’ शीर्षकको शोधकार्यका क्रममा अवलम्बन गरिएको सामग्री सङ्कलन विधि र विश्लेषण विधिबारे तल उल्लेख गरिएको छ ।

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधकार्यका लागि प्रमुख रूपमा प्रयोग गरिएको सामग्री महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा वि.सं. २००२ सालमा रचित शाकुन्तल महाकाव्य हो र यस शोधको उद्देश्य प्राप्तिका निम्ति उक्त महाकाव्यको सूक्ष्म अध्ययन गरी त्यहाँ रहेको परिवेशविधानसँग सम्बद्ध तथ्य वा सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ । त्यसैले यसको सामग्री सङ्कलन पुस्तकालयीय अध्ययन विधिमा आधारित छ । अध्ययनीय शाकुन्तल महाकाव्यमा

गरिएको परिवेशविधानबारे गरिएका पूर्व अध्ययनबाट यस शोधका निम्त द्वितीयक सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ ।

१.७.२ विश्लेषण विधि

प्रस्तुत शोधकार्यको विषय शाकुन्तल महाकाव्यको परिवेशविधान भएकाले तत्सम्बन्धी सामग्रीको विश्लेषण गर्दा मुख्यतः परिवेशविधानसँग सम्बद्ध मान्यताको सन्दर्भमा आख्यानात्मक ढाँचाका महाकाव्यमा रहने परिवेशविधानका स्थानगत, कालगत र परिस्थितिगत पक्षसँग सम्बद्ध मान्यताको प्रयोग गरी यस शोधको सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

शोधपत्रलाई संगठित र सुव्यवस्थित रूप दिनको लागि निश्चित ढाँचाको आवश्यकता पर्दछ । त्यसैले प्रस्तुत शोधपत्रलाई निम्नानुसारको शीर्षकमा छुट्याई निश्चित रूपरेखामा ढालिएको छ ।

पहिलो परिच्छेद	:	शोध परिचय
दोस्रो परिच्छेद	:	शाकुन्तल महाकाव्यमा स्थानगत परिवेश
तेस्रो परिच्छेद	:	शाकुन्तल महाकाव्यको कालगत परिवेश
चौथो परिच्छेद	:	शाकुन्तल महाकाव्यमा परिस्थितिगत परिवेश
पाँचौँ परिच्छेद	:	सारांश र शोध निष्कर्ष

दोस्रो परिच्छेद

शाकुन्तल महाकाव्यको स्थानगत परिवेश

यस शाकुन्तल महाकाव्यमा कथानकीय घटनाक्रम र पात्रगत कार्यव्यापारको स्थानगत कार्यपीठिकाको रूपमा जेजति र जुन ठाउँको चित्रण गरिएको छ, त्यहीँ नै शाकुन्तल महाकाव्यको स्थानगत परिवेश हो । विषयवस्तुगत आख्यानिकरणको स्रोत पुराण प्रसिद्ध र संस्कृत साहित्यका कवि कालिदासको अभिज्ञानशाकुन्तलम्मा भइरहेको स्थानसँग मिल्दोजुल्दो छ, तापनि किसानको घरको स्थानगत परिवेश चित्रणमा देवकोटेली मौलिकता पाइन्छ ।

वास्तवमा भन्नुपर्दा यस महाकाव्यको स्थानगत परिवेश पौराणिक पनि रहेको छ । यस महाकाव्यमा इहलोक, लोकान्तर र परलोकसम्मका स्थानगत परिवेश व्यापक भएको कुरा यस महाकाव्यमा वर्णित इन्द्रद्वारा डाँकिएका राजा दुष्यन्त स्वर्गतर्फ प्रस्थान गर्दा बाटोमा पर्ने सात लोकको वर्णनले पनि स्पष्ट पादछ । जसमा पृथ्वी, पानीय, हावा, तम, रज, सूचि र आनन्द गरी सात लोकको वर्णन यस शाकुन्तल महाकाव्यमा गरिएको छ ।

प्रस्तुत महाकाव्यमा वर्णित गाउँको स्थानगत परिवेश, वन र वन्य जीवनको स्थानगत परिवेश, नागर र नागर जीवनको स्थानगत परिवेश, दिव्यलोक र देवताको जीवनको स्थानगत परिवेश र सप्तलोकीय परिवेश गरी मोटामाटी रूपमा छुट्टो स्थानगत प्रकारमा बाँडेर ती स्थानहरूको छुट्टाछुट्टै वर्णन गर्दा शाकुन्तल महाकाव्यको स्थानगत परिवेशको यथार्थ अड्कन हुन्छ ।

२.१ शाकुन्तल महाकाव्यमा अवस्थित गाउँको स्थानगत परिवेश

शाकुन्तल महाकाव्यमा चित्रित भएको गाउँको परिवेश देवकोटेली मौलिक परिवेश हो । जुन परिवेशको उपयोग शाकुन्तल महाकाव्यको कथानकीय स्रोतको रूपमा रहेको कालिदासको नाटक अभिज्ञानशाकुन्तलम् र महाभारतको शाकुन्तलोपाख्यानमा चित्रण गरिएका पाइँदैन । प्रस्तुत शाकुन्तल महाकाव्यमा रहेको गाउँको स्थानगत परिवेश गौतमी र दुई ब्राह्मणहरूले शाकुन्तललाई राजा दुष्यन्तको दरवार हस्तिनापुरमा पुऱ्याउने क्रममा रात परेको समयमा बास बसेको ठाउँ हो । किसानको घर सहरको छेवैमा रहेको एउटा गाउँमा

रहेको छ । त्यही किसानका घर नजिकै रहेको सरोवर नदीको वर्णन पनि यस महाकाव्यमा गरिएको छ । त्यस सुन्दर गाउँबाट सहरको झलमल उज्यालो देखिन्छ साथै बगैँचा, पोखरी आदिले त्यो गाउँ निकै रमणीय देखिन्छ । किसानहरूले खेती गरेको दृश्य, आली बनाएको, खेतलाई बिचबिचमा चिरेर गरा बनाएको, ठाउँठाउँमा वृक्षका पंक्तिहरू रहेको, टाढा पूर्वतर्फ हराभरा पर्वतहरू रहेको वर्णन तलका काव्य पंक्तिहरूले गरेका छन् :

दूर हुन्छ झल्ल झल्ल ।
 स्वर्ण-चूड स्वर्गतुल्य ॥
 राजधाम, अस्तकाल ।
 शिल्पभिन्न त्यो विशाल ॥
 प्याँकछज्योति दूरसम्म ।
 तीनतर्फ श्यामलो छ ॥
 दीर्घ बाग, पोखरी छ ।
 पार्श्वमाछ अल्प दूर ॥
 रम्यपौर! कान्त गेह ।
 चारु-चूड पुष्प-चुस-
 को निवासतुल्य टम्म ।
 देव-वेश्म रम्य-चूड ॥
 चारु-चित्रवत् त्रिकोण ।
 मोहडाहरू हरा छ ॥
 खेत खेत आलि आलि ।
 छन् कुला अनेक चिछ्छ ॥
 शैल वारीशुभ्र-रेख
 नाग-वेली-क्षेत्र-वक्ष ॥
 निम्नगा बनेर दीर्घ ।
 दक्षिणी दिशा लिएर ॥
 वृक्ष-पङ्क्ति ठाउँ ठाउँ ।
 छोप्छ फेरि दूर दूर ।
 नील रङ्ग लिन्छ दृष्य ।
 पग्लिएर चारु हेर ॥
 छन् त्यहाँ सुदूर शैल ॥
 पूर्वतर्फ क्या हरा छ ॥

(२०:१८)

‘अतिथि देवो भव’ भनेजस्तै त्यस गाउँको किसानलेरातको समयमा आफ्नो घरमा बास खोज्न आएका अज्ञात मानिसहरूलाई नम्र भई स्वागत गरेको, आफू गरिब भएकाले घरमा धनसम्पत्ति खासै नभएको, साधारण खाना मात्र खुवाउन सक्ने आफ्नो यथार्थपूर्ण अवस्थालाई तलका काव्य पंक्तिहरूले उद्घाटन गरेको पाइन्छ । जस्तै :

जोड्दछ हात गर्दछ बिन्ती ।
“क्षुद्र किसान म, क्षुद्र छ गिन्ती ॥
छैन दरिद्रसँगै अरु खाना ।
स्वीकृति होस् यति जलपान ॥”

(२०:४५)

त्यस्तै पाहुनाहरू थाकेको, दुःख पाएको र उनीहरूलाई छिट्टो आरामको आवश्यकता परेको अवस्थालाई हृदयङ्गम गरी किसानले मिठा शब्द र नरम बोलीमा सुत्न आग्रह गरेको कुरा दिइएका काव्यांशहरूले स्पष्ट पार्दछन् :

अब सबलाई तयार विस्तरा ।
थकित भई बहुतै उड्दी बरा !
“किनरहने अब सुत्ने पाल्नुहोस्”
नरम बनी मृदुशब्द सुन्दरी ॥

(२०:५५)

किसानको घर नजिकै रहेको सरोवर नदीको तीरमा शकुन्तला र गौतमी नुहाउन जान्छन् । त्यहाँ उनीहरूले सूर्य उदाउँदै गरेको समयमा प्रणाम गर्दै नुहाएको दृष्यलाई दिइएका काव्य पंक्तिहरूले चित्रण गर्दछन्:

त्यहाँ नुहाउँछन् दुई ।
प्रणाम गर्दछन् नुही ॥
जसै सफेद ली छवि
धपक्क बल्दछन रवि ॥

(२०:६३)

यसरी हस्तिनापुर सहर नजिकै रहेको एक रमणीय एवं सुन्दर गाउँको भव्य चित्रण यस शाकुन्तल महाकाव्यमा गरिएको छ । जहाँ किसानहरूले कृषि कार्य गरेको दृश्य र किसानहरू आफू दरिद्र भए पनि पाहुनाहरूलाई कतिसम्म नम्र भई स्वागत गर्दछन् भन्ने कुरालाई गाउँको वर्णनले स्पष्ट पार्दछ । साथै त्यो गाउँमा मानवीयता छ, दया छ, प्राकृतिक सौन्दर्यले युक्त छ भन्ने कुरा पनि यस महाकाव्यमा अभिव्यञ्जित भएको छ ।

२.२ वन र वन्य जीवनको स्थानगत परिवेश

‘रुसोको प्राकृतितर्फ फर्क’ भन्ने सिद्धान्तका पक्षपाती कवि देवकोटाले यस शाकुन्तल महाकाव्यमा भरपुर प्रकृतिको चित्रण गर्ने क्रममा वन र त्यस वनमा अवस्थिति विभिन्न वन्यजन्तुहरू, विभिन्न पशुपन्छीहरू साथै विविध प्रकारका वनस्पतिको स्पष्ट चित्रण गरेको पाइन्छ । वन स्वच्छ, निष्कपट, शान्त सहयोगी र मानवीय गुणहरूको भण्डारका रूपमा रहेको छ । यो आर्य सभ्यताको केन्द्रका रूपमा रहेको छ । वनमा नै कण्व, विश्वामित्र जस्ता ऋषिहरूको बासस्थान रहेको छ । यो ज्यादै दिव्य एवं प्राकृतिकपनाले युक्तछ । जुन कुरालाई दिइएका काव्य पक्तिहरूले स्पष्ट पार्दछन् :

सुशान्त शीतलोपना, हरा अनन्त यौवन ।
विभिन्न भाव वल्लरी, विचित्र पुष्प चित्रण ॥
प्रशस्त-पत्र-माधुरी, नवीन-सृष्टि-मञ्जरी ।
सुबोल शब्दले भरी, मिठासमा थरी थरी ॥
अनेक रङ्ग मोहनी फुटेर चित् सरोवरी ।
सिँगारदार भूमिमा छ, शस्यमाथि सर्सरी ॥
सुदूर देश मग्मगे हवा बहन्छ, हर्हरी ।
कतै छ फेरि मिर्मिरे कतै छ हेर छिबिरे ॥
कतै छ पङ्ख उच्चता भज्नु भनेर फफरे ।
कतै छ खालि कोपिला कतै प्रफुल्लता लिने ॥
छ काव्य-हज्जगत्सरि प्रभावमा भनू भने ॥

(११:२७)

विशेषतः यस शाकुन्तल महाकाव्यको दोस्रो सर्गमा वन र वन्य जीवनको महिमागान गाइएको छ । वनमा मृग शावकहरू उफिरहेको, कलकल भरना बगिरहेको, वन कुसुमश्रीको जस्तो हरियालीले छाएको दृश्यलाई वर्णन गर्दै कवि भन्छन्:

वन छ कुसुमश्रीको देश जस्तो हरीयो ।
कलकल जल खेल्ने चल्मलाएर चाँदी ॥
सरसमृदु मुनाकास्वादजिज्ञासु साना ।
दुधमुख मृगवच्चा खेल्दछन् नित्य नाना ॥

(२:२)

मृग सुखसँग खेल्छन् हेर पोथी कन्याई ।
मखमल हरिया छन् मस्त उग्राइलाई ॥
बहुल विपिनबल्ली नाचदछन् दिव्य हल्ली ।
पिक नव-रव बोल्छन् मञ्जरीभिन्न चिल्ली ॥

(२:३)

त्यस्तै सोही वनजङ्गलमा छिरबिर बुट्टा भएका पङ्ख फिँजारेर चिरबिर र चुँचुँ गर्दै पंछीहरूले वनलाई अद्भूत सौन्दर्य एवं रमणीयता प्रदान गरेको कुरालाई व्यक्त गर्दै यस शाकुन्तल महाकाव्यमा कवि भन्छन्:

ध्वनित पवनले छन् बाँस बाजा वनैया ।
चिरबिर चुँचुँ चुच्चो चारु चल्छन् गवैया ॥
महल छ लहराको क्या हरा ! फूलदार
मृदुल हरित तन्ना, फूल- बुट्टा हजार

(२:५)

यस शाकुन्तल महाकाव्यमा देवराज इन्द्रद्वारा तपोवनमा रहेका विश्वामित्रको तपस्या भङ्ग गर्न पठाएकी मेनका अप्सरा स्वर्गबाट आउने क्रममा बादल, सूर्य, आकाश, जल, मार्ग, चरा र तिनका प्वाँख आदि सुवर्णमय भएको वर्णन गरिएको छ । साथै कवि देवकोटाले मेनका अप्सराको गोदावरी आगमनको सान्ध्य प्रकृतिलाई सुवर्णमय देखेका छन् र स्वर्णिम सन्ध्या र मेनकाको समीकरण गर्न पुगेका छन् । यसै सन्दर्भमा कवि भन्छन् :

सुन बादल भो सुन सूर्य भए ।

सुनद्वार खुल्यो सुनको नभमा ॥
सुनको भव भो सुनको जलले ।
सुन तार बजाउँछ कल्कलले ॥

(३:१)

सुनको छ सिँढी सुरमार्गसरी ।
अलि लाल गुलाब छरी हँसिलो ।
भलमल्ल समुज्ज्वल कान्तिर ।
दिन हेर्छ सुवर्णपुरीशिखर ॥

(३:२)

त्यसैगरी यस शाकुन्तल महाकाव्यको पाँचौँ सर्गमा विश्वामित्र र मेनकाको गृहस्थाश्रमको वर्णन गरिएको छ । विश्वामित्र र मेनकाका निम्ति वन्य कुरा स्वादिष्ट भएको, पुष्पहरू नै सुरा भएका, कन्दमूल नै आनन्दको व्यञ्जन भएको आसनको रूपमा हराभरा मखमली फुल विछ्याएको कुटी स्वर्गसमान प्राकृतिक आभुषणले युक्त भएको चित्रण दिइएका काव्य पंक्तिहरूले गरेका छन्:

राम्रा वन्य कुरा सबैतिर त्यहाँ स्वादिष्ट छन् रञ्जन ।
मिल्छन् पुष्पसुरा र मूल, फलका आनन्दका व्यञ्जन ॥
त्यस्तो प्राकृत मञ्जरी रँग फुटी हिल्दा लतागेहमा ।
पाऊँ बस्न त बन्दथे त्रिभुवनी राजा भई रङ्गमा ॥

(५:४)

वन्य जीवनको स्थानगत परिवेशको रूपमा रहेको मालिनी तीरको वर्णन पनि यस शाकुन्तल महाकाव्यमा मनमोहक रहेको पाइन्छ ।

यस्तै खेल कुरा गरी बसिरहे ती मालिनीतीरमा ।
आफ्ना स्वप्न अनेक शब्दहरूमा मिठा सुनाईकन ॥
ऊँचा चन्द्रमुहारले मुसुमुसु, सौन्दर्य छाईकन ।
सुन्थ्यो स्वादु कुरा जगत् सब बनी क्या चाँदनीको वन ॥

(८:१८)

मलिनी तीरमा शकुन्तला आफ्ना साथीहरू अनसूया, प्रियम्बदा र चारुसँग हास-परिहास गर्दै क्रीडा गर्दछन् । यसै क्रममा राजा दुष्यन्तको धन-वैभवबारे अनेक चर्चा परिचर्चा गर्दछन् । त्यस्तै यस शाकुन्तल महाकाव्यको एघारौँ सर्गमा राजा दुष्यन्तको वन यात्राको भव्य चित्रण गरिएको छ । पैदल यात्रीसँगै राजा दुष्यन्त वेगसहित अश्ववाला रथमा चढेर वनमा निस्किएको प्रसङ्गलाई दिइएका काव्य पंक्तिहरूले स्पष्ट पार्दछन् :

छुटे सबै पदाति ती, पछाडि अश्व पर्दछन् ।
 सवेग अश्व चार छन् रथाधिरूढ बढ्दछन् ॥
 विशाल वृक्ष छन् त्यहाँ उमेरमा शताधिक ।
 हजार वृष्टि आधिका हजार पंख वादक ॥

(११:१)

प्रस्तुत शाकुन्तल महाकाव्यमा कवि देवकोटाले वन्य जीवनको महिमा गान गर्ने क्रममा त्यही वनमा अवस्थित विश्वामित्रको तपोवनलाई कलाको प्रथम घर र व्यासको पाठशाला भन्दछन् अर्थात् आर्यहरूको हृदयको उज्यालो प्रकाश र अध्यात्मिक ज्ञानको पहिलो भलवा प्रथम प्रवाह यही ठाउँ भएर बगेको मान्दछन् । त्यस्तै तपोवनका फुलहरूलाई वेदका पन्नापन्नाका रूपमा यस शाकुन्तल महाकाव्यमा चित्रण गरेको पाइन्छ । यसबारे बताउँदै शाकुन्तल महाकाव्यमा कवि भन्छन् :

प्रथम घर कलाको व्यासको पाठशाला ।
 प्रथम बल यही हो आर्यहृद्को उज्याला ॥
 कुसुमहरू यहाँ छन् वेदका पत्रतुल्य ।
 सृजन प्रलयका छन् चित्र राम्रा अमूल्य ॥

(२:९)

त्यस्तै शाकुन्तल महाकाव्यको सोह्रौँ सर्गमा जङ्गलमा शकुन्तला र दुष्यन्तको गान्धर्व विवाह भएको चित्रण गरिएको छ । त्यहाँ वन विवाह मण्डप भएको छ, तरूलता यज्ञ बनेका छन्, हरित शैल वेद बनेका छन्, प्रकृतिको रड अग्निशिखा बनेको छ । पन्छीको कलरव नै मधु वाद्य बनेका छन् ।

यस कुरालाई देहायबमोजिमका काव्यपंक्तिहरूले स्पष्ट पारेका छन् :

बिहाघर बन्यो वनै तरुलता बने यज्ञ भैं ।
बने कलश फूल नै हरित शैल वेदीहरू ॥
बने रँग शिखासरि प्रकृति बीचका अग्नि भैं ।
ध्वजा बहुल भुम्किए पवनबीच भै फर्फर ॥

(१६:२३)

यसरी शाकुन्तल महाकाव्यमा वन्य जीवनको चित्रणका क्रममा कण्व ऋषिको आश्रम, देवराज इन्द्रले तपस्या गरेको हेमकुट पर्वत, विश्वामित्र र मेनकाको वनकुञ्जभित्रको आश्रम, राजा दुष्यन्त शिकार गर्न गएको जङ्गल, शकुन्तला र उनका प्रियम्बदा, चारु र अनसूया जस्ता सखीहरू खेलिरहेको वन, उनीहरूले रोमाञ्च गरेको मालिनी नदीको तीर र राजा दुष्यन्त र शकुन्तलाको गन्धर्व विवाह भएका आदि वन्य स्थानहरूको चित्रण निकै मनमोहक र महाकाव्योचित तरिकाले गरिएको पाइन्छ ।

२.३ शाकुन्तल महाकाव्यमा नागर जीवनको स्थानगत परिवेश

‘महाकाव्यमा नगरको वर्णन हुनुपर्छ’ भन्ने मान्यता प्रायः सबै पश्चवर्ती तथा पूर्ववर्ती लक्षणाकारहरूले मानेको पाइन्छ । महाकाव्यसम्बन्धी पूर्वीय मान्यताहरूलाई लगभग पालना गरी लेखिएको यस शाकुन्तल महाकाव्यमा महाकाव्योचित तरिकाले नागर परिवेशको चित्रण गरिएको पाइन्छ । यस महाकाव्यमा नागर परिवेशको रूपमा दुष्यन्तको राजधानी हस्तिनापुर रहेको छ । महाकाव्यमा सर्वत्र रूपमा रहेको वन र वन्य स्थानगत परिवेशको तुलनामा नागरीय स्थानको चित्रण कमै मात्रामा भएको पाइन्छ यद्यपि यस शाकुन्तल महाकाव्यको एउटा मात्र नागरीय परिवेशको रूपमा रहेको राजा दुष्यन्तको राजदरबार हस्तिनापुरको वर्णन भने भव्यताका साथ भएको छ । महाकवि देवकोटाले यस शाकुन्तल महाकाव्यमा प्राकृतिक वन्य परिवेशको तुलनामा सहरीया परिवेश कृत्रिम र कष्टप्रद भएको देखाएका छन् । साथै उनले नागर परिवेशलाई भुटी, छली, अशान्त र कृत्रिम सुन्दरता भएको मानेका छन्, जुन कुरा राजा दुष्यन्तले शकुन्तलाप्रति गरेको व्यवहारबाट स्पष्ट हुन्छ । आफ्नो प्रेमको पासोमा फसाएर लिन आउने आश्वासनमा राजधानी फर्केका दुष्यन्त शकुन्तलालाई विर्सिन्छन् । उनै दुष्यन्तलाई भेट्न शकुन्तला स्वयम् राजधानी पुग्दा आफूले गन्धर्व विवाह गरेकी शकुन्तलालाई दुष्यन्तले गरेको तिरष्कारबाट पनि सहरीया प्रवृत्ति अभिव्यञ्जित हुन पुगेको छ ।

विशेष गरी काठमाडौँ सहरको बढ्दो सहरीकरण र त्यसले जन्माएका वैयक्तिकता, श्रद्धा र भक्तिविहीन शूष्कता, सांस्कृतिक सम्पदाविहीन रुग्णता, युगजन्य विकृतिहरू आदि पक्षलाई यस शाकुन्तल महाकाव्यको पृष्ठभूमिमा नै अभिव्यञ्जित गरिएको छ । जस्तै :

बिसेका पुरुखा रुखा हृदयका सुखवा भिना सन्तति ।
हामी दुर्बल रुग्ण खाडल खनी हाल्दा सबै सम्पत्ति ॥
फालेका कलिकालकल्मष बली गर्दा सधैं खल्वली ।
श्रद्धाभक्तिविहीन भै मुटु जली लाग्यौं नि ! जानै ढली ।।

(१:४)

छोटो दैनिक जिन्दगी, न घटना, भन् धुलिलो धूसर ।
सस्ता ताक नफा लिएर छ सदा अन्धो, नभै सुन्दर ॥
सासै फेर्नु छ वर्तमान, नमिले यो भूतको आदृतता ।
हामी दीन र हीन बन्नु छ भनी लेखें पुरानो कथा ॥

(१:१०)

वर्तमान समयमा सास फेर्नुमा मात्र सीमित रहनुपर्ने बाध्यता छ, यहाँ कुनै प्रगति छैन । त्यसमाथि सहरमा त भन् सास फेर्न पनि मुस्किल छ । यस्तो अवस्थामा हामी विगतको आढ लिएरवर्तमान समयको सहरीया बस्तीलाई दीनहीन बनाउनबाट जोगाउनुपर्ने सल्लाह कवि देवकोटाले शाकुन्तल महाकाव्यमार्फत दिन्छन् ।

यसैगरी यस शाकुन्तल महाकाव्यको एक्काइसौँ सर्गमा नागर परिवेशअन्तर्गत पर्ने हस्तिनापुर सहरको राजा दुष्यन्तको दरवारको भव्य वर्णन गरिएको छ । शकुन्तलालाई दुष्यन्त दरवार पुऱ्याउने क्रममा राजधानी सहरका घरहरू र त्यहाँको बस्तीको वर्णन दिइएका काव्य पंक्तिहरूले गरेका छन् :

आयो ठूलो उज्यालो नगर अति उँचा पीन पर्खालवाला ।
निकैकालो भएको जल जलद खपी दुर्ग जस्तो शतायु ॥
खाल्डोले घेरिएको रिपुदलहरूको आँसुको पोखरी भैं ।
चौडा लामो, गहीरो, रँग पनि छहरा नील जस्तो गभीर ॥

(२१:१)

बाटामा देखिन्छन् ती घरलहर सफा बान्किला एकनास ।

काहीं काहीं उठेका अरु उपर उँचा आढ्यका दीर्घवास ॥
गर्वी कल्की लगाई अरु जनहरूका बीचमा शानदार ।
लम्बा चौडा नवाफी पुरुषसरि खडा वक्ष उँचा गराई ॥

(२९:७)

सहरका युवतीहरू कति सौखिन छन्, कति सुन्दर छन् भन्दै कवि देवकोटाले उनीहरू मृगदृशी भ्यालमा बसेर बाहिर चिहाइरहेको अवस्थालाई शाकुन्तल महाकाव्यमा सहरीया परिवेशका रूपमा उतारेका छन् । त्यस्तै केशमा फुल लगाई रङ्गीबिरङ्गी भेषभूषाले सजिएर सहरका सडकका गल्लीगल्लीहरूमा दृष्टि दिँदै मनोरञ्जनपूर्ण तरिकाले दिन बिताइरहेका सहरीया धनाढ्य युवतीहरूको चालचलनलाई दिइएका काव्य पंक्तिहरूले ध्वनित गरेको पाइन्छ ।

राम्रा सौन्दर्यवाला युवती, मृगदृशी भ्यालमा टाँसिएका ।
सौखी छन् माल्यका ती कुसुमहरू धरी केशमा जूटदार ।
सारी रङ्गी बिरङ्गी पहिरनहरूका चारु शोभा सुहाई ।
आँखा काला घुमाई,सडकतिर दिने दृष्टि आनन्ददायी ॥

(२९:८)

त्यस्तै सहरका बाटोहरूमा रहेका घरैपिच्छेका पसलका ताँतीहरू र ती पसलहरूमा सजिएका बहुविध चिजबिजहरूले पसलहरू लोभलाग्दो देखिएको दृष्यलाई दिइएका काव्यांशहरूले उद्धृत गरेका छन् ।

बाटामा छन् बसेका लहर पसलका देख्न राम्रा उज्याला ।
रङ्गी चङ्गी कुराले खजित बहुथरी लोभका चीजवाला ॥
काहीं छन् फूल मात्रै बहुरस रँगका क्या बडा चारु डाली ।
माला राम्रा उनेका तप तप चुहुने गुच्छ भुप्पा र जाली ॥

(२९:९)

यस शाकुन्तल महाकाव्यको एक्काइसौँ सर्गमा नै राजा दुष्यन्तको दरबारीया भव्य परिवेशलाई उतार्ने क्रममा दरबार अगाडि रहेको बगैँचाका परिवेशलाई निकै लालित्यपूर्ण तरिकाले वर्णन गरिएको पाइन्छ । सजीव फुलहरूले शुशोभित भएको बगैँचामा ढकमक्क फुलहरू फुलिरहेका, ती फुलहरूले मगमग बास्ना दिइरहेको अनि माहुरीहरू पनि तिनै

फुलहरूमाथि भुलिरहेको दुष्यन्त दरबारको सुन्दर बगैँचाको भुलक तलका काव्यांशले दिएका छन् ।

मग् मग् मग् मग् छ चल्दो परिमल रसिलो भृङ्ग मौरी भुलाई ।
ती राम्रा पुष्प भुल्छन् मलय पवनमा भैं चलेका सजीव ॥
सानो मीठो बगैँचा पसल हुन गई नक्कली बोट पारी ।
मीठा सौन्दर्यका छन् पहिरन कहँदा 'ल्यो मलाई मलाई' ॥

(२९:१०)

हस्तिनापुरको राजधानी सहर पनि गुराँस, चम्पा, जाइ, बेली आदि अपार कुसुमहरूले सुसज्जित छ । जहाँ चिभे, फिस्टो, धोबी, भंगेरा, सारौँ, सुगा, मैना, गौथली जस्ता थरीथरी रडका थुप्रै पन्छीहरू नाचेको, भुलेको, रमाइरहेको दृष्यलाई यस शाकुन्तल महाकाव्यमार्फत देवकोटा बताउँछन्:

चीभे, फिस्टो, मुनीया, परभृति प्रभृति प्रेमका पङ्खनाना ।
सारौँ, धोबी, भंगेरा थरि थरि रँगका स्वर्गपक्षी उज्याला ॥
शूगा, मैना, परेवा, पटु, शिखिकटुवा, गौथली औं जुरेली ।
बोल्थे नाच्थे र भुल्थे कुसुमनिकरको हर्म्यमा खेल खेली ॥

(२९:२६)

आरु, लाली लिएका धवल कुसुमकी नासपाती, अनार ।
राती, काँढा छिपेकी, जुइहरू सुन भैं जाई बेली बहार ॥
चम्पा, गाभा, गुराँसे गुनकसि कमली कामिनी काइँयो र ।
सुन्पाते, नीलपाते, कुसुमहरू त्यहाँ क्या मिसिन्थे अपार ॥

(२९:२९)

यस शाकुन्तल महाकाव्यको नागर परिवेशका रूपमा रहेको हस्तिनापुर सहरका बगैँचाहरूमा आरु, नासपाती, अनार जस्ता विभिन्न फलफुलहरू रहेको अनि चम्पा, गाभा, गुराँस आदि फुलहरू फुलेको दृष्यलाई देखाउँदै कवि देवकोटाले यस महाकाव्यमा नगरको सुन्दर प्राकृतिक परिवेशलाई पनि स्थान दिएका छन् ।

त्यस्तै यस महाकाव्यमा राजा दुष्यन्तको व्यवहारको माध्यमबाट कवि देवकोटाले भुट बोल्ल अनि छलकपट व्यवहार गर्न पल्केका सहरबासीहरूलाई सत्यताको मार्गमा आउन

अभिप्रेरित गरेका छन् । शकुन्तललाई चिन्दिनँ भनेपछि ब्राह्मणले राजालाई सत्य बोल्नुपर्ने वारेमा सबक सिकाउँछन् । यसबाट सहरमा सत्यको लोप हुँदै गएको यथार्थ पुष्टि हुन्छ । जस्तै :

सत्यका प्रतिनिधि प्रभुबाट ।

सत्य छोड्नु बहुतै छ खराब ॥

सत्यले मुकुटको मणि दिव्य ।

घाउ लाग्छ यसमा तल भर्दा ॥

(२१:७५)

यसरी शाकुन्तल महाकाव्यको स्थानगत परिवेशअन्तर्गत पर्ने नागर परिवेश भौतिक रूपले सम्पन्न भएको, कृत्रिम सुन्दरताले भकिभकाउ रहेको र त्यसमा चम्पा, गाभा जस्ता विभिन्न प्रकारका कुसमहरूले सुशोभित बगैँचाहरूले प्राकृतिक सौन्दर्यसमेत प्रदान गरेको पाइन्छ । यसका साथै नागर परिवेश कृत्रिम र कष्टप्रद, भुट, छली र अशान्त रहेको कुरा प्रस्तुत शाकुन्तल महाकाव्यले अभिव्यञ्जित गरेको छ ।

२.४ शाकुन्तल महाकाव्यमा अवस्थित दिव्यलोकको स्थानगत परिवेश

प्रस्तुत शाकुन्तल महाकाव्यमा इहलोक र परलोकको परिवेशलाई महाकाव्योचित तरिकाले प्रयोग गर्ने कवि देवकोटाले दिव्यलोकका रूपमा इन्द्रजस्ता देवताहरू र मेनका जस्ता अप्सराहरू बसोबास गर्ने स्थान स्वर्गको वर्णन गरेका छन् । खासगरी यस शाकुन्तल महाकाव्यको तेइसौँ सर्गमा स्वर्गीय परिवेशको वर्णन गरिएको छ । देवराज इन्द्रको आज्ञाबमोजिम दुष्यन्त यानमा चढेर धर्तीबाट प्रस्थान गर्छन् । स्वर्गतर्फ आकाश सबै शून्य देखिएको छ । बाटो पनि केही देखिँदैन, स्वर्ग पनि हो कि होइन जस्तो लाग्छ । त्यहाँ केवल शून्य आकाशले गिज्याइरहेको छ भन्दै कविले शून्यरूपि स्वर्ग जाने बाटोको एक झलक बताउँदै यस शाकुन्तल महाकाव्यमार्फत भन्छन्:

“खै क्यै देखिन्न याहाँ गगन सब निलो शून्य देखिन्छ सारा ।

रित्तो ठूलो उज्यालो ! रवि पनि उसमा स्वावलम्बी -समान ॥

बाटो देखिन्न केही न छ वरपर क्यै दिव्य संकेत मानो ।

स्वर्गै होला नहोलासरि सब नभको शून्यताले गिज्यायो ॥”

(२३:२४)

त्यस्तै अगाडि बढ्दै जाने क्रममा अभ्र जताततै शून्य देखिएको छ । यसबारे बताउँदै देवकोटा फेरि भन्न पुग्छन् :

हेछ्छन् विज्ञानवाला ग्रह, उडु, सरिता, स्वर्गको रश्मि चाल ।
यो सारा शून्यता हो प्रकृतिकृत क्रिया काक काकतालीय जाल ॥
भन्दै आँखा अँध्यारासँग गगनविषे शून्यता मात्र देखी र
भन्नेछ्छन् छैन केही यति हृदय लिई शान्तिको वास जन्म्यो ॥

(२३:२९)

स्वर्गमा देवता र दानवको युद्ध भएको हुन्छ, सोही युद्धमा सहयोग पुऱ्याउनको लागि इन्द्रद्वारा डाँकिएका राजा दुष्यन्त विविध सातओटा अन्तर्लोकीय परिवेशलाई पार गर्दै यानमा चढेर स्वर्गमा जान्छन् । स्वर्गमा देवताको र दानवको घनघोर युद्ध हुन्छ । त्यहीँ समयमा राजा दुष्यन्त उपस्थित हुन्छन् । दुष्यन्तले सङ्गीतास्त्रको प्रयोग गरेर दानवलाई मोहित पारी देवतालाई विजयी गराएको दृष्य यस महाकाव्यमा उपस्थित भएको छ । जस्तै:

महाध्येयीका छन् अणुअणु मिली एक तरफ ।
नङ्गछ्छन् ती थोरै त्रिभुवन डगे तापनि सब ॥
जिती कालैलाई अमरपदमा ती स्थिर भई ।
हुरी भैचालो नै यश लिन उ सक्छन् सहज नै ॥

(२२:६७)

त्यस्तै राजा दुष्यन्त दानवहरूसँग युद्ध जितेर फर्किने बेला देखिएको स्वर्गको दृश्यको एक भलकलाई दिइएका काव्य पङ्क्तिहरूले अभिव्यञ्जित गरेका छन् ।

यौटा पुजा गरेका छविमय विजुलीको बनेतुल्य मूर्ति ।
ज्यूँदा जस्ता छरीता चलमलसिताका जो भनूँ वेगदेव ॥
हाँसेका चित्रजस्ता उडुँउडुँ सँगका छन् पखेटा फिजारी ।
राखेका यानमा त्यो स्तुतिपछि उडिगो यान ती धप्प बल्दा ॥

(२३:८)

ती हुन्छन् फुजजस्ता रँग रँग मधुरा दूर साना सफेद ।
बाटाका बिच उड्दो तरुलहर नजीकै हरा भारजस्ता ॥

सानो राम्रा सिँगारे घनसरि पुतलीको सफा चारु चट्ट ।
मिर्मिरे स्वर्णछाना निकट अनि खुला टाउको भैं फुलेका ॥

(२३:११)

सुनका छाना भएका, जताततै सिँगारबटार गरिएका सुशोभित घरहरूको अलौकिक वर्णन शाकुन्तल महाकाव्यका उपर्युक्त काव्य पंक्तिहरूले चित्रण गरेका छन् ।

सारा आईरहेछन् घन निविड बनी गर्जिई घोर घोर ।
थर्क्यो आकाश सारा घरघर तिनको फन्फनाएर शोर ॥
चम्के टाढा बिजूलीसरि असि तिनका नागबेली भिभिन्न ।
डप्फा जस्ता असत्का घनघनन बढे मेघ संसारतुल्य ॥

(२३:४९)

यस शाकुन्तल महाकाव्यमा स्वर्गमा भएको घनघोर युद्धको वर्णन गरिएको छ । घोरघोर आवाजका साथ घन्किएको, आकाश ठुलो स्वरमा थर्किएको, मेघ गर्जिएभैं राक्षसहरू गर्जिएर युद्ध गर्न थालेको स्वर्गीय परिवेशलाई उपर्युक्त ककाव्यांशहरूले व्यक्त गरेका छन् ।

यसरी महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले यस शाकुन्तल महाकाव्यको तेइसौं सर्गमा स्वर्गीय परिवेशको अलौकिक वर्णन गरेका छन् । जुन वर्णन महाकाव्योचित नै देखिन्छ ।

२.५ पृथ्वी र स्वर्गको बिचको स्थानगत परिवेश

पूर्वीय उषाकालीन परिवेशलाई उतारी कवि देवकोटाले यस शाकुन्तल महाकाव्यमा अतीतकालीन आर्य सभ्यताको गौरवगाथा सुनाइरहेको पाइन्छ । देवगाथा, ऋषिगाथा र मानवगाथाले व्यापक रूपमा कवितात्मक रूप लिएर बर्सिएको प्रस्तुत शाकुन्तल महाकाव्यमा ऋषिगाथाको वर्णन गर्ने क्रममा कवि देवकोटाले कश्यप आश्रमलाई पृथ्वी र स्वर्गको बिचको स्थानगत परिवेशका रूपमा चित्रण गरेको पाइन्छ । पूर्वीय परम्परामा आश्रम प्राणी मात्रको आश्रय स्थलको रूपमा रहेको र दुःख वेदनाबाट छुटकारा पाउने स्थानका रूपमा विश्वास प्राप्त भएको देखिन्छ । सोहीबमोजिम यस शाकुन्तल महाकाव्यमा पनि जसरी कण्व आश्रम मेनका र विश्वामित्रद्वारा शिशु अवस्थामा नै त्यागिएकी शकुन्तलालाई आश्रयस्थलको रूपमा प्राप्त भएको थियो त्यसरी नै स्वर्ग र धर्तीको बिचको स्थानमा अवस्थित कश्यप आश्रम पनि राजा दुष्यन्तले अस्वीकार गरेर तिरष्कृत भई दरवारबाट बाहिर निस्किएकी र बेहोस

अवस्थामा पुगेकी शकुन्तलाको आश्रय स्थलको रूपमा प्राप्त भएको छ । यस शाकुन्तल महाकाव्यको तेइसौँ सर्गमा नै पृथ्वी र स्वर्गको बिचमा रहेको कश्यप आश्रमको वर्णन गरिएको छ । राजा दुष्यन्त स्वर्गबाट फर्कने क्रममा पृथ्वी र स्वर्गको बिचमा रहेको हेमकुट पर्वतमा अवस्थित कश्यप आश्रम पनि प्राकृतिक सौन्दर्यले भरिपूर्ण रहेको छ । जस्तै :

कुटी एक आनन्दको चारु देखे ।
पराले छ, छाना भरी रङ्गिएको ॥
दुवै भयालबाट जहाँ देवदारु ।
सियाका बनी चारु टुप्पा रहन्छन् ॥
(२३:२२९)

त्यस्तै सुवर्ण कान्ति बलिरहेको अनेकौँ सुन्दरताको बिचमा सुनौला चुचुराहरूमाथि अवस्थित हेमकुट पर्वतको एक दृष्य देहायका पंक्तिहरूले वर्णन गरेका छन् :

त्यहीं हो भनी समिझदा हेमकूट ।
जहाँ सूर्यको कान्ति बल्यो सुवर्ण ॥
अनेकौँ अरु शृङ्गको बीच साथी ॥
सुनौला चुचुराहरू बीच माथि ॥
(२३ : २२७)

त्यस्तै हेमकुट पर्वतमा सफा, स्निग्ध रसमथर भूमिलाई कुसुमका बोटहरूले सजाएका छन् । जहाँ कुसुमहरू भुप्पाभुप्पा बनी नेत्रलाई लोभ्याइरहेका हुन्छन् । यस्तो प्राकृतिक रमणीयता भएको मनमोहक हेमकुट पर्वतलाई वर्णन गर्दै यस शाकुन्तल महाकाव्यमा कवि भन्छन् :

सफा मर्मरे ठाउँमा स्निग्ध भूमि ।
छ सम्म्याइएको लगाएर बोट ॥
जहाँ फुल्ल भुप्पा बनी रम्य रङ्ग ।
सफा पारिलो नेत्रले चुम्बिएर ॥
(२३ : २३०)

यस महाकाव्यको तेइसौँ सर्गको अन्त्यमा राजा दुष्यन्त स्वर्गबाट हेमकुट पर्वतमा ओर्लिन्छन् । कश्यप आश्रम भएको हेमकुट पर्वतमा ओर्लिएका दुष्यन्त त्यही आश्रम छेउछाउ

रहेको प्राकृतिक परिवेशको रसपान गर्न पुग्दछन् । कश्यप आश्रम छेउछाउको सुन्दर प्राकृतिक परिवेशको एक झलक तलका काव्यांशले दिन्छन् :

ओर्ले जान्छु भनेर कश्यपकहाँ त्यो जङ्गली राहमा ।
पातै मग्मग वासका बहु थिए हाँगा नयाँ आशमा ॥
पुछ्छे जीव बिहानका गगनका गन्धर्व रङ्गीनका ।
मीठा शब्द थिए अनेक वनमा बोल्ने नयाँ पल्लव ॥

(२४:३)

यसरी शाकुन्तल महाकाव्यमा हेमकुट पर्वत र त्यहाँ अवस्थित कश्यप आश्रमको रमणीय एवं प्राकृतिकपनाले शुशोभित परिवेशलाई प्रस्तुत गरिएको छ । जसलाई यस शोध कार्यमा शाकुन्तल महाकाव्यमा अवस्थित पृथ्वी र स्वर्गको विचको स्थानगत परिवेशको रूपमा व्याख्या गरिएको छ ।

२.६ शाकुन्तल महाकाव्यमा सप्तलोकीय स्थानगत परिवेश

आफ्ना काव्यकृतिहरूमा अलौकिक वर्णन गर्न रूचाउने कवि देवकोटाले यस शाकुन्तल महाकाव्यमा पनि स्वर्गीय परिवेशको अलौकिक वर्णनका साथै विभिन्न सातओटा लोकहरूको वर्णन गरेका छन् । ती सात लोकहरूमा पृथ्वी, पानीय, हावा, तम, रज, शुचि र आनन्द जस्ता लोकहरू पर्दछन् । यस महाकाव्यको तेइसौँ सर्गमा देवराज इन्द्रद्वारा डाँकिएका राजा दुष्यन्त स्वर्गतर्फ जाने क्रममा यिनै सप्तलोकीय स्थानहरू पार गरेर गएका छन् । यिनै सप्तलोकीय स्थानहरू बताउँदै कवि देवकोटा यस शाकुन्तल महाकाव्यमा भन्छन् :

धेरै धेरै यहाँ छन् तहतह गहिरा शून्यका काँचुली भैं ।
सातै छन् भेद यौटा तर हृदयविकासी हुने सिल्लिला भैं ॥
पृथ्वी, पानीय, हावा, तम, रज, शुचिका माथि आनन्द लोक ।
सातै छन् लोक मोटा तवरसँग लिए स्वर्गको मार्गबीच ॥

(२३:३०)

स्वर्गतर्फ जाने क्रममा दुष्यन्त पृथ्वीलोकमा पुग्दछन् । पृथ्वी लोक कारुणिक छ, जताततै दुःख र आँसु मात्रै छ, मरण छ, भन्दै पृथ्वी लोकको परिवेशबारे तलका काव्यांशले वर्णन गर्दछन् :

आभाका दिव्य साना मिरिमिरिहरू नै भल्लिकदामा सजीव ।
छोला छोला गरेभैँ क्षणसहित बनी बिसिने दिव्य ज्योति ॥
फैली जाँदा उज्यालो अतिशय करुणाको रुँदो दीन पात्र ।
त्यो पृथ्वीलोकमा छन् मरण दुख तथा आँसुले आद्र गात्र ॥

(२३:३३)

यसै क्रममा पृथ्वीलोकपछि पानीयलोक आउँछ । त्यहाँ रङ्गीबिरङ्गी उज्यालो भएको र
आकाश नजिकै रहेको इन्द्रेणी लाग्ने ठाउँ पानीयलोक हो भन्दै देवकोटा यही पानीय
लोकबारे बताउँदै यस शाकुन्तल महाकाव्यमा भन्न पुग्दछन् :

त्यो पृथ्वीलोक छोडी अलि उपर हुँदा रुन्छ पानीयलोक ।
हेरीबक्स्योस् उज्यालो रँगबिरँग हुँदो बाफका वेशमभिन्न ॥
थोरै निस्कन्छ पृथ्वी नजरअघि यही रङ्गिचङ्गी बनेर ।
जो इन्द्रेनी छ त्यो हो टक यस जगको बीच आकाशनेर ॥

(२३:३७)

पानीयलोकपछि हावालोक रहेको छ । दुष्यन्त हावालोक पुगेपछि त्यहाँ कालाकाला
ध्वाँसे दानवहरू देखिएका छन् । यसै लोकमा इन्द्र आएर राजा दुष्यन्तलाई स्वागत
गर्दछन् । यही हावा लोकबारे वर्णन गरिएका यस महाकाव्यका काव्यांशहरू तल दिइएका
छन्:

हावाको लोक यै हो तर पवन पनि प्राप्त तीन प्रकार ।
यौटा निक्कै अँध्यारो रवि- किरण हुने मन्द आनन्द धीमा ॥
काला ठुला गुफा छन् यसभर गहिरा आँखिका गुप्तवास ।
छीटा छन् वेग घुम्छन् तरल पवनका बलिजाने बिलौना ॥

(२३:४०)

यसरी यस शाकुन्तल महाकाव्यमा विविध सप्तलोकीय परिवेशको अलौकिक वर्णन
गरिएको छ ।

२.७ निष्कर्ष

यस शाकुन्तल महाकाव्यको स्थानगत परिवेशलाई सूक्ष्म रूपमा अध्ययन-विश्लेषण
गर्दा के स्पष्ट हुन्छ भने यस महाकाव्यमा मोटामोटी रूपमा गाउँ, वन, स्वर्ग, नागर, स्वर्ग
र धर्ती बिचको स्थान अनि सप्तलोक गरी छओटा स्थानगत परिवेश भित्रिएको पाइन्छ ।

गाउँको स्थानगत परिवेशको रूपमा किसानको घर भएको गाउँ आएको छ भने वनको स्थानगत परिवेशको रूपमा विश्वामित्रले तपस्या गरेको वनदेखि लिएर ऋषि आश्रम रहेको वन अनि हस्तिनापुर दरबार नजिकै रहेको वनको परिवेश भित्रिएको छ । त्यस्तै नागरीय स्थानगत परिवेशको रूपमा दुष्यन्तको दरबार रहेको हस्तिनापुर सहर, स्वर्गीय स्थानको रूपमा देवराज इन्द्र, मेनका अप्सरा र दानवहरूको बसोबास रहेको स्थान, स्वर्ग र धर्तीको बिचमा रहेको कश्यप आश्रमर पृथ्वी, पानीय, हावा, तम, रज, शुचि,आनन्दजस्ता सप्तलाकीय स्थानहरू पनि यस महाकाव्यमा स्थानगत परिवेशको रूपमा भित्रिएको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

तेस्रो परिच्छेद

शाकुन्तल महाकाव्यको कालगत परिवेश

वर्तमान युगसँग असन्तुष्ट हुँदै प्राकृतिक सभ्यतातिर फर्कन आग्रह गर्ने, अतीततर्फ फर्कन आग्रह गर्ने कवि देवकोटाले प्रस्तुत शाकुन्तल महाकाव्यमा पूर्वीय भारतवर्षको उषाकालीन समयलाई प्रत्यक्ष रूपमा चित्रण गरेको पाइन्छ। विषयवस्तुगत आख्यानिकरणको स्रोत पुराण प्रसिद्ध र संस्कृत साहित्यका कवि कालिदासको अभिज्ञानशाकुन्तलमा रहेको कालखण्डसँग मिल्दोजुल्दो छ यद्यपि वि.सं. २००२ साल वरिपरिको कालखण्डमा नेपालको राजनैतिक अवस्था, शासकहरूको स्वभाव, राजदरवारको सेरोफेरो साधारण जनताको दीनहीनपूर्ण अवस्थालाई परोक्ष रूपमा चित्रण गर्नुमा देवकोटेली मौलिकता पनि पाइन्छ। अभू भन्नुपर्दा यति मात्र नभई वि.सं. २००२ साल आसपासको राष्ट्रिय परिवेशसँगै अन्तर्राष्ट्रिय परिवेश पनि व्यञ्जित भएको पाइन्छ। सोही समयमा द्वितीय विश्वयुद्ध भैसकेको हुनाले दोस्रो विश्वयुद्धले जन्माएको मानसिकता यस महाकाव्यमा परोक्ष रूपमा प्रकट भएको पाइन्छ। त्यसैले यस महाकाव्यमा यस प्रकारको देवकोटाकालीन समय पनि अभिव्यञ्जित भएको स्पष्ट हुन्छ।

प्रस्तुत शाकुन्तल महाकाव्यको कालगत परिवेशलाई खुट्याउनको लागि प्रत्यक्ष रूपमा व्यक्त भएको पुराणकालीन समय, परोक्ष रूपमा अभिव्यञ्जित भएको देवकोटाकालीन (वि.सं. २००२ साल वरिपरिको) समयका साथै विभिन्न प्राकृतिक कालगत परिवेशलाई पनि छुट्टाछुट्टै देहायबमोजिम चर्चा गर्न सकिन्छ :

३.१ पुराणकालीन समय

यस शाकुन्तल महाकाव्यमार्फत प्रथम सर्गमा नै 'प्राचीन संसारको कथा मनपर्छ' भन्ने कुरा व्यक्त गरेका कवि देवकोटा एक अतीतप्रेमी कवि हुन्। उनले यस शाकुन्तल महाकाव्यमा पनि कालगत परिवेशका रूपमा पुराणले निर्देशन गरेको घटना र पुराणकालीन समयलाई भिन्नै गरी चित्रण गरेको पाइन्छ। शाकुन्तल महाकाव्यको विषयवस्तु तथा कथा वर्तमान युगको नभएर हिन्दु पुराणमा वर्णित चारओटा अवधारणामूलक युग (सत्य, त्रेता, द्वापर र कलि युग)-मध्ये द्वापर युगकालीन समय र ऋषि सभ्यतासँग मिल्दोजुल्दो छ।

यस शाकुन्तल महाकाव्यको पहिलो सर्गमा नै कवि देवकोटाले आफूलाई अतीतको यात्री बनाएका छन् । यस सन्दर्भमा देवकोटा भन्छन् :

यात्री आज बँनु अतीत युगका, सम्भूत त्यो भारत ।
ब्यँभाऊँ त सुषुप्त भाव अधिका, पर्दा लगाऊँ यता ॥
यो कोलाहल बिसिँऊँ, मृतकको यो नामको जीवन ।
पाल्नोस् सज्जनवृन्द, यो रसिकको मीठो छ वृन्दावन ॥

(१ : ९)

यहाँका अधिल्ला दुई पंक्तिहरूमा अतीतकालीन समयको महिमा गाइएको छ र पहिल्ला दुई पंक्तिहरूमा वर्तमान सहरीया परिवेशको कोलाहलपूर्ण स्थिति प्रति घृणा व्यक्त गरिएको भाव प्रस्फुटित भएको पाइन्छ । त्यस्तै प्राचीनकालीन समयको महिमा गान गर्दै आजको आधुनिक दीनहीनपूर्ण समयलाई फेरि ऐतिहासिक र पौराणिक कथा सुनाएर आधुनिककालीन समयलाई प्राचीनताले रङ्ग्याउने भाव तलका काव्य पंक्तिहरूले व्यक्त गरेका छन् :

नेपाली घरमा बनाउँछु भनी प्राचीनको यो वन ।
रोपें बीज विचारका, कलमका बुट्टा बनून् बल्लरी ॥
मालादार गला बनून् रसिकका पङ्खा नचाऊन परी ।
सानो कुड्मल उक्सिँदै हृदयको बास्ना बनोस् वायुमा ॥

(१ : १२)

यस शाकुन्तल महाकाव्यको प्रथम सर्गदेखि नै कवि प्राचीनताप्रेमी बन्दै गएको देखिन्छ । प्राचीन समय मिठो थियो, रमाइलो थियो, मनोरम थियो, आज आएर आधुनिक कोलाहलपूर्ण समयमा जिन्दगी जिउनु परेको बाध्यात्मक अवस्था भएपनि प्राचीन संसारको प्रियकथा सुन्दा आजको आधुनिक जमानाभन्दा प्राचीनकाल तथा पौराणिक काल नै वेश रहेछ भन्ने भाव तलका काव्यांशहरूले उद्धृत गर्दछन् :

मिठो लाग्छ मलाई ता प्रियकथा प्राचीन संसारको ।
हाम्रो भारतवर्षको उदयको हैमप्रभासारको ॥
जाडामा पनि कोयली कुसुमका बास्नाहरू सम्भिँदै ।
फर्केलान् दिन फेरि उत्तर भनी बस्छे अकेली रूँदै ॥

(१ : ३)

यसरी कवि देवकोटा यस शाकुन्तल महाकाव्यमा अतीततर्फ यात्रा गर्दै अतीतकालीन समयको महिमा गान गर्न पुग्दछन् । वर्तमानमा बाँचेर अतीततर्फ फर्की भविष्य पनि विगतजस्तै बनाउने मान्यतालाई अँगाल्ने, अतीतकालीन समयप्रति मोह प्रकट गर्ने र स्वच्छन्दतावादलाई सशक्तपूर्ण तरिकाले काव्यमा प्रयोग गर्ने कवि देवकोटाका लगभग सम्पूर्ण काव्य कृतिहरू स्वच्छन्दतावादलाई अँगालिएर लेखिएका छन् । साथै उनका काव्यकृतिहरू अतीतप्रेमी नै रहेका छन् । सोहीअनुसार यस शाकुन्तल महाकाव्यमा पनि अतीतकालीन समय नै विषयका रूपमा आएको छ र त्यसको माध्यमबाट वर्तमान समयलाई पनि पूर्वीय उषाकालीन समयभन्ने सुन्दर र हराभरा बनाउने चाहना कवि देवकोटामा रहेको छ ।

यस्ता स्वच्छन्दतावादका पक्षपाती कवि देवकोटाले त्यस समयमा पनि नागरको कृत्रिम सौन्दर्यभन्दा प्राकृतिक सौन्दर्य नै मानिसका लागि चित्ताकर्षक थियो भन्ने कुरा पनि यस महाकाव्यमा भिँयाएका छन् । प्रथम र दोस्रो विश्वयुद्ध भैसकेको र युद्ध विभिषिकाले विश्वभरमा नै एक प्रकारको निराशा जन्माएको हुँदा देवकोटामा प्राचीनतातर्फ पोखिनु स्वभाविक देखिन्छ । देवकोटाका लागि महाकाव्यीय वैभवको विलासका निमित्त अतीतको काल्पनिक संसार र सोही अवस्थाको कालखण्ड रहेको छ । अतीतलाई वर्तमानको निमित्त मार्गदर्शक बनाएर महाकाव्योचित वस्तुको विन्यासमा नै देवकोटाको प्रतिभाले निकास पाएको छ । जस्तै :

नेपाली घरमा बनाउँछु भनी प्राचीनको यो वन ।
रोपें बीच विचारका, कलमका बुट्टा बनून् बल्लरी ॥
मालादार गला बनून् रसिकका पङ्खा नचाऊन् परी
सानो कड्मल उक्सिँदै हृदयको बास्ना बनोस् वायुमा ॥

(१ : १२)

कलिकल्मषहीन कालिनी ।
कनकाभा छ उषा चिरन्तनी ॥
ऋषि जीवनले रमाइली ।
छ हरा शावकको वनस्थली ॥

(१ : ४६)

पुराणले निर्देशन गरेको ऋषि सभ्यताप्रति आस्था राख्दै फोहोर, दुर्गन्ध तथा कल्मषले हीन जताततै स्वच्छ र हराभरा भएको रमाइलो ऋषि जीवनलाई यहाँ प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । ऋषि आश्रम नजिकै मृग शावकहरू उफ्री-उफ्री रमाइरहेका हुन्छन् भन्दै धेरै समय पहिले देखिएको उषाकालीन समयको भल्को दिनु नै माथिका काव्यपंक्तिहरूको मूल भाव हो । यहाँ कवि देवकोटा पुरातन समयप्रति भक्ति बनेका छन् ।

म त जान्छु, हिँडे सखे ! अब
किन बस्ने यस देशमा जब ।
छ अनन्त विशाल वैभव
कविका काननमा सुधाऽऽसव ॥

(१ : ४९)

यस आधुनिक समयबाट आजित हुँदै यो समयमा छल, कपट र प्राकृतिक वैभवको शून्यता भएकाले आधुनिकतामा बाँच्न नचाही प्राकृतिक वैभवले सम्पन्न, सरलता र स्वच्छताले भरिएको प्राचीनकालतर्फ पाइला चालेमा आत्मिक आनन्द मिल्ने भाव यस शाकुन्तल महाकाव्यमार्फत माथिका काव्यांशमा कवि देवकोटाले व्यक्त गरेको छन् ।

त्यस पौराणिक युगमा कुनै एकदुई सीमित भू-भागमा मात्र कृषिकार्यको सुरुवात भएको संकेत यस महाकाव्यमा देखिएको छ । जुन कुरा नायिका शाकुन्तललाई लिएर गौतमी र दुई ब्राह्मणहरू दरबार जाने बाटोमा पर्ने एक सुन्दर गाउँमा किसानको घर थियो, सोही किसानको घरनजिकै मानिसहरूले खेतमा आली बनाएर कुलो लगाई खेती गरेको एक दृश्यलाई यस महाकाव्यमा उतारिएको छ । जस्तै :

खेत खेत आलि आलि ।
छन् कुवा अनेक चिर्छ ॥
शैले वारी शुभ्रेख ।
नाग-वेली-क्षेत्र-वक्ष ॥

(२०:१८)

यसरी खेती गरिएको वर्णनबाट के स्पष्ट हुन्छ भने पौराणिक समयमा कृषिकार्यको राम्रो विकास नभएपनि सुरुवात चाहिँ अवश्य भएको थियो ।

यस शाकुन्तल महाकाव्यमा जंगली युगबाट मान्छे, भर्खरभर्खर घर बनाएर बसेको, ऋषिहरू जंगलमै तपस्या गरेर तपोवनमै रमाएको र राजाहरू जङ्गलमा शिकार खेलेको वर्णनले शिकारी युग थियो भन्न सकिन्छ । स्वर्गका अप्सरा मेनका र देवता इन्द्र र असुरहरूको युद्ध र विजय आदिले शाकुन्तल महाकाव्यमा पौराणिक युग रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

यसरी प्रस्तुत शाकुन्तल महाकाव्यमा प्रत्यक्ष रूपमा प्राचीन पौराणिक काल रहेको छ । वर्तमानको विकृतिपूर्ण पक्षप्रति घृणा गर्दै अतीतको उज्यालोतर्फ आकर्षित भएका देवकोटाको चौबिस सर्गमा विभागित यस महाकाव्यमा लगभग छब्बिस वर्षको समयावधि रहेको एकिन गर्न सकिन्छ । प्राचीन आर्य जगत्को महिमा गान गर्दै सुरु भएको शाकुन्तल महाकाव्य शिव र पार्वतीको शृङ्गारिक वर्णनदेखि विश्वामित्र कठोर तपस्यामा बस्नु, स्वर्गका देवराज इन्द्र त्रस्त हुनु, इन्द्रले विश्वामित्रको तपस्या भङ्ग गराउन मेनका अप्सरालाई धर्तीमा पठाउनु, मेनकाको नृत्य अनि उनको हारगुहारपछि विश्वामित्रले तपस्या भङ्ग गर्नु, विश्वामित्र र मेनका दुवैजना वनकुञ्जमा आश्रम बनाई बस्नु, शकुन्तलाको जन्म भएपछि विश्वामित्र भल्यासस बिउँझिई पुनः तपस्यामा लीन हुनु, मेनकाले कण्व आश्रम नजिकै पुष्पहरू बिछ्याएर शकुन्तलालाई छाडेर स्वर्गतर्फ प्रस्थान गर्नु, कण्वले शकुन्तलालाई ऋषि आश्रममा ल्याई छोरी बनाई पालन पोषण गर्नु, शकुन्तलाले गौतमी र सखीहरूसँग बिताएको बाल्यावस्था, बिस्तारै शकुन्तला यौवनावस्थामा प्रवेश गर्नु, शिकार खेल्दै आएका हस्तिनापुरका राजालाई मन पराउनु र शकुन्तलाको गन्धर्व विवाह हुनु, राजा शकुन्तलालाई औंठी चिनो दिई राजदबार फर्किनु, यता गौतमीलगायत कण्व ऋषि र सखीहरू प्रियम्बदा, गौतमी, अनसुया र चारुले शकुन्तला गर्भिणी भएको थाहा पाउनु, यस्तो थाहा पाएकोमा कण्व ऋषिले शकुन्तलालाई दुष्यन्तको दरबार हस्तिनापुर पुऱ्याउने व्यवस्था मिलाउनु, दुई ब्राह्मण र गौतमीले शकुन्तलालाई राजदरबार पुऱ्याउनु, राजाले शकुन्तलालाई नचिन्नु, राजाद्वारा अपरिचित ठानिएकी र गौतमी र ब्राह्मणद्वारा एकलै छोडिएकी शकुन्तला राजाबाट अपमानित भएर फर्कदै गर्दा बाटोमा चिप्लिएर लड्नु, सोही समयमा स्वर्गबाट मेनका आई स्वर्ग र धर्तीको बिच भाग कश्यप आश्रममा लगी छोड्नु, उता स्वर्गमा दानवहरूसँग युद्ध गरी फर्केका दुष्यन्त कष्यप आश्रमतिर आउनु, शकुन्तलाको छोरा ७/८ वर्षको हुनु र

बाटोमा सिंहको शावकसँगै खेलै गर्नु, त्यही समयमा टुप्लुक्क राजा दुष्यन्त आइपुग्नु, राजा दुष्यन्त, छोरो भरत र शकुन्तलाको चिनजान भई मेलमिलाप गरी आनन्दसँग बसोबास गर्नुसम्मको मोटामोटी घटनाक्रमलाई हेर्दा लगभग छब्बिस वर्षको समयावधि यस महाकाव्यमा अवतरित भएको छ ।

वास्तवमा भन्ने हो भने यस शाकुन्तल महाकाव्यमा कवि देवकोटाले अतीतकालीन पौराणिक समयको ऋषि सभ्यता, त्यति बेलाका राजामहाराजाहरूको दुर्व्यवहार, राजा र प्रजाविचको सम्बन्ध, कृषि युगको थालनी, स्वर्गमा मेनका अप्सरा रहेको, देवराज इन्द्र र असुरहरूको युद्ध र विजय आदिवारा पौराणिक युगको स्पष्ट चित्रण गरेका छन् । साथै महाकाव्यमा देखिने गृहस्थी, राजनीति, वैभव-विलास, आदर्शप्रेम, तपोवन र आध्यात्मिक आदर्श आदिका दृष्टिले पनि यो महाकाव्य अतीतकेन्द्री रहेको छ । त्यसमा पनि प्राचीन युगका अनेक उथुलपुथुलबाट परिचित भए तापनि कवि देवकोटा त्यसप्रति आँखा चिम्लिएर एकोहोरो रूपमा प्राचीनताको महिमागान गर्न पुगेका छन् । यो उनको प्राचीनताको मोह हो । देवकोटाको भाकुता र वस्तुगत अवलोकनको अभावले यस शाकुन्तल महाकाव्यमा पौराणिक समयलाई स्वर्णमय र सुगन्धमय मानेका छन् ।

३.२ वि.सं. २००२ साल वरपरको कालगत परिवेश

‘प्राचीनतातर्फ फर्कनु भनेको वर्तमानपट्टि आँखा चिम्लनु होइन र वर्तमानको उपेक्षा पनि गर्नु होइन’ भने जस्तै कवि देवकोटाले उनको वि.सं. २००२ सालमा लेखिएको र सोही सालमा नै प्रकाशित भएको शाकुन्तल महाकाव्यमा महाभारतको विषयवस्तुलाई लिएर आफ्नो युगको झलक दिनुका साथै आदिम मानव समाजका मिथकीय वस्तुलाई नयाँ सन्दर्भ प्रदान गरेको छन् । यस महाकाव्यमा ऐतिहासिक र पौराणिक कुरालाई ल्याएर देवकोटाले आफूले बाँचेको तत्कालीन राजनैतिक चहलपहल र राजाप्रजाविच हुनुपर्ने अन्तर्सम्बन्धलाई देखाएका छन् । यसका साथै तत्कालीन राणाशासकहरूको स्वभाव, चालचालन, साधारण जनताप्रति गरिएको दुर्व्यवहार परोक्ष रूपमा व्यङ्ग्य गरिएको संकेत पनि पाउन सकिन्छ । शकुन्तला जस्तै विविध कारणले जङ्गलमा बसेर योगिनी रूप धारणा गरी तपसी जीवन बिताउन बाध्य भएका नेपाली वा ऋषिकन्यालाई सहरवासी शासक तथा सत्ताधारीले कसरी आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्न आश्वासन दिन्थे र अन्त्यमा दुःख पर्दा कस्तो व्यवहार गर्दथे भनी सो समयको उद्घाटन पनि यस महाकाव्यमा गरिएको छ । कवि देवकोटा वास्तवमा अतीतको

वर्णनबाट वर्तमानको रेखाङ्कन गर्न पुग्दछन् । त्यसैले यस महाकाव्यको ठाउँठाउँमा वर्तमानका सन्दर्भहरू जोड्न पुग्दछन् ।

युगीन केलाहल, नाममात्रको जीवन, प्राचीन वैभवजस्ता पक्ष टुटेर विशृङ्खलित बन्न पुगेको आधुनिककालीन समयलाई यस महाकाव्यमा राम्ररी चित्रण गरिएको छ । विशेष गरेर काठमाडौंको बढ्दो सहरीकरण र त्यसले जन्माएका वैचत्तिकता, श्रद्धा र भक्तिविहीन शूष्कता, सांस्कृतिक सम्पदाविहीन रूग्णता, युगजन्य विकृति-विसङ्गति, कोलाहल आदि पक्षका परिवेश देवकोटाले यस शाकुन्तल महाकाव्यको पृष्ठभूमिमा नै स्पष्ट पारेका छन् जस्तै :

बिर्सेका पुरुखा रुखा हृदयका सुख्खा भिना सन्तति ।
हामी दुर्बल रुग्ण खाडल खनी हाल्दा सबै सम्पति ॥
फालेका कलिकालकल्मष बली गर्दा सधै खल्वली ।
श्रद्धाभक्तिविहीन भै भुटु जली लाग्यो नि ! जानै ढली ॥

(१:४)

वि.सं. २००२ साल आसपासमा देखा परेको सामाजिक-राजनैतिक अवस्था, युगजन्य संकट र सांस्कृतिक प्रचलनहरूको प्रतिच्छाया यस महाकाव्यमा देख्न सकिन्छ । यस महाकाव्यमा आएको स्वच्छन्दतावादी चेतना, अन्याय र अत्याचारको विरोध गर्न सक्ने क्षमताको विकास, देवासुर सङ्ग्राममार्फत तत्कालीन समयको प्रतिध्वनि, लेखनको समय र आसपासका सामाजिक प्रचलन र अन्धविश्वास तथा सामाजिक धार्मिक, मान्यताहरूले यसको कालगत परिवेश वि.सं. २००२ साल आसपासकै हो भन्न सकिन्छ । तत्कालीन नेपालीहरूको दीनहीनपूर्ण अवस्था, शैक्षिक चेतनाको विकास नभएको र जताततै धुलिधुसर रहेको स्थितिलाई हेरेर देवकोटा पूर्वीय अतीततर्फ फर्केको हुँदा यस महाकाव्यमा अतीतगामी प्रकृतितर्फ उन्मुखता र प्रकृतिकै आत्मपरक चित्रण भएको पाइन्छ । त्यसैले यो महाकाव्य तत्कालीन सास फेर्न समेत गाह्रो हुने नेपालीहरूको जीवनलाई थोरै बेर भएपनि प्राचीन आनन्दमा जिउने प्रेरणा दिने हिसाबले लेखिएको महाकाव्य हो भन्दा पनि फरक पर्दैन । यसबाट पनि शाकुन्तल महाकाव्यमा परोक्ष रूपमै वि.सं. २००२ सालकै आसपासको कालगत परिवेश भित्रिएका छन् भन्न सकिन्छ । यस महाकाव्यले अँगालेको कालगत परिवेशको स्पष्ट सूचनाहरू यस महाकाव्यमा पाइँदैनन् तर व्यञ्जनात्मक रूपले हेर्दा यसमा

आएको विश्वामित्रको पतनको प्रसङ्ग, शकुन्तला पतिगृह जानुपर्ने बाध्यता, त्यत्तिखेरको सामाजिक संकट, सांस्कृतिक र मानविय संकटबाट आक्रान्त भएर मान्छे प्रकृतितर्फ फर्कन पुगेको छनक यस महाकाव्यको कतिपय ठाउँमा अभिव्यञ्जित भएको हुँदा यस महाकाव्यको कालगत परिवेश वि.सं. २००२ कै आसपासको जस्तो पनि देखिन आउँछ । राजा दुष्यन्तपछिका उत्तराधिकारी भरतमा भविष्य देख्ने देवकोटाले नेपाली जनताले स्वतन्त्र रूपमा बाटो लिइसकेको कुरा अभिव्यञ्जित गरेको पाइन्छ । त्यस्तै यस महाकाव्यमा वर्णन गरिएको किसानको जीवनचर्चाको जीवन्त चित्रण, बिहे भइसकेकी छोरीलाई माइतमा धेरै राख्न हुन्न भन्ने विश्वास, अतिथिहरूलाई सम्मान गर्नुपर्छ भन्ने अवधारणा, पतिद्वारा अपमानित र गर्भिणी शकुन्तलालाई गौतमी र ब्राह्मणहरूले अलपत्रै छोडेर जानु तथा शकुन्तलाप्रति राखिएको नराम्रो दृष्टि आदि कुराले तत्कालीन नेपाली सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिवेशको झल्को पाउन सकिन्छ । विश्वामित्रको तपस्याबाट आफूलाई अनिष्ट हुन सक्ने ठानी उनको पतन गराउन चाहने देवराज इन्द्रमा नेपालका श्री ३ महाराजाहरूको छाया पाइन्छ भने उन्नति गर्न चाहनेहरूको प्रगति देख्न नसकी खुट्टा तान्न लागि पर्ने नेपालीहरूको प्रवृत्तिको छनक पाइन्छ । राजा दुष्यन्तको शिकार यात्राको परिवेशको चित्रणले नेपालका श्री ३ महाराजाहरू शिकार खेल तराईको जङ्गलतिर भरेको जस्तो आभास प्रस्तुत महाकाव्यका विविध सन्दर्भले दिने गर्दछन् । यसरी कवि देवकोटाले बितेको पौराणिक काललाई स्वर्णिम कालको रूपमा लिई तत्कालीन समय (वि.सं. २००२)-को सेरोफेरोमा केन्द्रित भएर तत्कालीन नेपालको राजनैतिक अवस्था, सामाजिक जनजीवन, सांस्कृतिक मूल्यमान्यताका विविध सन्दर्भहरूलाई शाकुन्तल महाकाव्यमा स्थान दिई तत्कालीन समयको कालगत परिवेशलाई यस महाकाव्यमा परोक्ष रूपमा अभिव्यञ्जित गरेको पाइन्छ । जुन महाकाव्योचित नै ठहर्दछ ।

३.३ अन्तर्राष्ट्रिय विश्वयुद्धकालीन परिवेश

यस शाकुन्तल महाकाव्यमा राष्ट्रिय परिवेशसँगै अन्तर्राष्ट्रिय परिवेश पनि व्यक्त भएको देख्न सकिन्छ । वि.सं. २००२ सालमा लेखिएको प्रस्तुत शाकुन्तल महाकाव्यमा मूलतः अतीतकालीन समयलाई कालगत परिवेशका रूपमा चित्रण गरिएको छ यद्यपि यस महाकाव्यमा द्वितीय विश्वयुद्ध कालका छिर्काछिर्की पनि कतै-कतै अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ । शाकुन्तल महाकाव्य लेखनको तत्कालीन समयमा द्वितीय विश्वयुद्ध भैसकेको थियो । त्यही

द्वितीय विश्वयुद्धको विभिषिकाले जन्माएको मानसिकता यस महाकाव्यमा प्रकट भएको छ ।
जस्तै:

यहाँ आए कोहि दिन बहुत तेजी नृपवर ।
जगज्जेता बन्ने प्रबल मनमा कीर्तिशिखर ।
बुभुकेका हिंसाको पथ रुधिरले लाल अब यी ।
तपस्याको बाटो लिन वन हिँडे स्वर्गविजयी ॥

(२ : १८)

हिंसाको बाटोतिर लागेमा कुनै लाभ प्राप्त गर्न नसकिने र हिंसाले त केवल विनास मात्र निम्त्याउँछ भन्ने कुरा प्रथम र द्वितीय विश्वयुद्धबाट बुभुकेका कवि देवकोटाले हिंसाको पथलाई अस्वीकार गरी जगज्जेता बन्ने प्रबल इच्छा पूरा गर्नका लागि प्राकृतिक सृष्टिद्वारा सुसज्जित वनमा गई तपस्या गर्नुपर्ने सन्देश यस महाकाव्यमार्फत दिन्छन् । साथै विश्वविजयी हुनका लागि हत्या, हिंसा, क्रान्ति, संघर्ष, बन्दुक, गोली, युद्ध आदि सबै त्यागी प्रकृतिक विचरण गर्दै ज्ञान प्राप्त गर्नुपर्छ भन्ने भाव माथि उल्लेखित शाकुन्तल महाकाव्यका काव्यांशहरूले उद्धृत गर्दछन् । त्यस्तै जगज्जेता बन्ने बिम्ब, हिंसाको पथ जस्ता पक्षले विश्वयुद्धको आलो त्रासलाई संकेत गरेको पाइन्छ । यस प्रकारको देवकोटाकालीन अन्तर्राष्ट्रिय परिवेश यस महाकाव्यमा व्यञ्जित हुन पुगेको छ । यसरी शाकुन्तल महाकाव्यमा विश्वयुद्धजनित वातावरणको चित्रण भएको पाइन्छ ।

यस शाकुन्तल महाकाव्यको तेइसौँ सर्गमा स्वर्गका राजा दुष्यन्त र दानवहरूबिच भएको घनघोर युद्धको वर्णनले देवकोटाले अलौकिक काल्पनिकताका साथ विश्वको युद्धजन्य सन्त्रासमय स्थितिको चित्रण गरेका छन् । जसलाई देहायबमोजिमका काव्यपंक्तिहरूले स्पष्ट पार्दछन् :

फन्के जस्तो फनक्कै फनफन भवरी चक्कराएसमान ।
लप्का दप्का र भुप्का घचघच घुइरो क्यै कराएसमान ॥
विछिप्तप्राय हावा हुनुनुनु करुणा-क्रन्दनीचालसाथ ।
दिन्थ्यो धक्कार मुक्का घडडड कहिले यान आए समान ॥

(२३: ४३)

लप्का, दप्का, भप्का, फनक्कै, फनन, हुनुनु जस्ता युद्धमय परिस्थितिका आवाजहरूद्वारा कवि देवकोटाले यस शाकुन्तल महाकाव्यमा अन्तर्राष्ट्रिय युद्धकालीन समयलाई नजानिँदो तरिकाले लेखेका छन् ।

३.४ शाकुन्तल महाकाव्यमा वर्णित प्राकृतिक कालगत परिवेश

आफ्ना काव्य रचनाहरूमा प्रकृतिको साम्य र सौम्य रूपको प्रदर्शन गर्दै स्वच्छन्दतावादी काव्यप्रवृत्ति अँगाल्ने कवि देवकोटा एक प्रकृतिप्रेमी कवि हुन् । उनले यस शाकुन्तल महाकाव्यमा प्राकृतिक कालचक्रका रूपमा आउने जाने विभिन्न समयको उपयोग गरेको पाइन्छ । जस्तै: प्रभातकालीन समय, दिवा समय, सन्ध्या, रात्रि आदि समयको प्रयोग यस शाकुन्तल महाकाव्यमा भएको पाइन्छ । शाकुन्तल महाकाव्यमा अवस्थित यी विविध समयलाई देहायबमोजिम छुट्टाछुट्टै चर्चा गर्न सकिन्छ ।

३.४.१ प्रभातकालीन समय

अँध्यारो रात सकिएर मिमिरे उज्यालो हुँदै गरेको समयदेखि दिउँसोको समय अगाडिको बिहानीको समय प्रभातकालीन समय हो । काव्यमा शृङ्गारिकतालाई महत्त्वपूर्ण स्थान दिने कवि देवकोटाले यस शाकुन्तल महाकाव्यमा प्रभातकालीन समय विभिन्न कथानकीय घटनाक्रमका सन्दर्भमा आएको पाइन्छ ।

यस महाकाव्यको सातौँ सर्गमा स्वर्णमय प्रभातकालीन समयमा बालिका शकुन्तलालाई नदीको छाल वा तरङ्गसँग तुलना गर्दै उनको बाल्यपनको वर्णन तलका काव्य पंक्तिहरूले गरेका छन् ।

हेर्थिन् वसन्ती कलिदार डाली ।

कल्लोल भैंँ स्वर्णप्रभातमा ती ॥

आनन्दको पाउ छिटा उचाली ।

(७:२)

त्यस्तै यस शाकुन्तल महाकाव्यको सातौँ सर्गमा पनि शकुन्तलाको बाल्यपनको चर्चा गर्दै उनको सुन्दर हाउभाउको वर्णन गरिएको छ । यस क्रममा बालिका शकुन्तलाले मुमाको

स्वर्ग खुल्यो भन्दै उषाकालीन समयलाई स्वागत गरेको वर्णन तलका काव्यांशहरूले गरेका छन्:

उषा उज्याली घनकेशवाली ।
सुवर्णवातायनबीच बत्ती ॥
बाली, जसै “स्वागत अंशुमाली ॥”
भन्थिन् हवाभिन्न सुगन्ध हाली
भन्थिन् तिनी “स्वर्ग खुल्यो मुमाको ।”
गुलाफबारीहरूको सुगन्ध ॥
सुँघेरबग्दी सुनमा सुगन्ध ।

(७ : ११)

त्यसैगरी यस शाकुन्तल महाकाव्यमा रहेको प्रातकालीन समयको एक झलक तलका काव्य पंक्तिहरूले झल्काएका छन्:

परीहरूले सपना दिएर ।
मिठासको स्वप्नसुसार गर्थे ॥
प्रभाततारा सुनतुल्य आशा ।
अनेक राम्रा दिलभिन्न भर्थे ॥

(७ : १०)

प्रातकालीन समयका ताराहरू सुनतुल्य हुने र जसले दिलभिन्न अनेक राम्राराम्रा आशा भर्दथे । देवकोटेली काल्पनिकतालाई माथिका काव्यांशहरूले व्यक्त गरेका छन् । यसरी शाकुन्तल महाकाव्यमा नायिका शकुन्तलाको बालपनसँगै प्रभातकालीन समयको स्वर्णमय अवस्थाको चित्रण गरिएको छ ।

यस शाकुन्तल महाकाव्यको बिसौँ सर्गमा राजदरबार जाने क्रममा गौतमी, दुई ब्राह्मण र शकुन्तला एक किसानको घरमा बास बसेको थिए । त्यसको अर्को दिनको शुभ विहानमा गौतमी र शकुन्तला मालिनीतिरमा नुहाउन गएको एक दृश्य यस महाकाव्यमा यसरी व्यक्त भएको छ :

थकाइ रातमा मरी ।
प्रभातमा उठीवरी ॥

शकुन्तला र गौतमी ।

गए तडागमा घुमी ॥

(२० : ५८)

प्रभातको प्रवातले ।

प्रबुद्ध वृक्षपातले ॥

“नजीक” आउ भन्दथे ।

सुभाष शब्द बन्दथे ॥

(२० : ५९)

शुभ बिहानीको समयमा प्रवातले तथा स्वस्थ र ताजा हावाले वृक्ष आदिका पातहरू तथा लहराहरूद्वारा मिठो बोलिमा नजिक बोलाइरहन्छन् वा मनलाई लोभ्याइरहन्छन् भन्दै उषाकालीन समयको मनोरमपूर्ण क्षणलाई माथि उल्लेखित काव्य पंक्तिहरूले व्यक्त गरेका छन् ।

त्यस्तै बिहानीको समयमा गौतमी र शकुन्तलाले नदी किनारमा गई नुहाउँछन् । नुहाइसकेपछि जब कल्मष वा कालो धब्बा आदि केही नभएको सफा र सेतो छविमा जब रवि धपक्क बल्दछन् तब शकुन्तला र गौतमी ती रविलाई प्रणाम गर्दछन् भन्दै प्रातकालीन समयको लालित्यपूर्ण वर्णन दिइएका काव्य पंक्तिहरूले व्यक्त गरेका छन्:

त्यहाँ नुहाउँछन् दुई ।

प्रणाम गर्दछन् नुही ॥

जसै सफेद ली छवि ।

धपक्क बल्दछन् रवि ॥

(२० : ६३)

त्यसैगरी नुहाएर आइसकेपछि गौतमी, शकुन्तला र ब्राह्मणहरू बिहानीको समयमा किसानकी छोरी श्यामालगायत किसान परिवारसँग रातमा राम्रो स्वागत गरी बास बस्न दिएकोमा हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दै बिहानीको समयमा राजा दुष्यन्तको दरबारतिर जाँदै गरेको सन्दर्भलाई दिइएका काव्यांशहरूले व्यक्त गरेका छन्:

फिरेर भोपडीतिर ।

लिएर अन्नपात ती ।

बिहान जान तत्पर ।

भए समुत्सका गति ॥

(२० : ६४)

किसान जोड्दथ्यो कर ।

जलदृशी बनी तर ॥

छ श्यामला विलोकिता ।

दुःखी शकुन्तलातिर ॥

(२० : ६५)

यसरी यस शाकुन्तल महाकाव्यमा प्रातकालीन समय तथा बिहानीको समयलाई मानिसलाई दुःख थकाइवाट छुटकारा दिई खुसी तुल्याउने समयका रूपमा चित्रण गरेका पाइन्छ । साथै यहाँ मनोरम शान्त, स्वच्छ हावा, सेतो प्रकाश आदि उपस्थित भएको समयका रूपमा प्रभातकालीन समयलाई चित्रण गरिएको छ ।

३.४.२ दिवा समय

प्रभातकालीन समयपछिको र सन्ध्या हुनु अघिको समयलाई दिवा समय भनिन्छ । यस शाकुन्तल महाकाव्यको चौधौँ सर्गमा नायिका शकुन्तला दिउँसोका समयमा जङ्गलमा आफ्ना सखीहरूसँग खेलेका वर्णन पाइन्छ । रातभर दुष्यन्तको सम्भनामा जलेकी नायिका शकुन्तला ननिदाइकन रात बिताउँछिन् र अर्कोदिन दिउँसोको समयमा आफ्ना प्यारा सखीहरू (प्रियम्वदा, चारु र अनसुया)-सँग आफ्नो रतिभाव सम्बन्धी कुरा राख्दै जङ्गलमा खेल्छिन् । जस्तै:

तटमा खडा जल-नागिनी-

सरि तीन ती मृदु-पत्रले ॥

मुदुलाङ्गका जलका कण -

हरू पुछ्छदछन् सखि प्रेमले ॥

अनि घामको कलिलोपना -

कन गालि कोमल दीकन ॥

सुर सुन्दरी सब चोर्दछन् ।

सखि-केशका जल लुर्कन ॥

तव लाउँछन् अलि खैरिँदो ।
पतला सफा वन वल्कल ॥
मृदु लाजका गठिला शिखा ।
दुई छोप्न छन् कति खिल्लिला ॥

(१४ : ६२)

यसरी शाकुन्तल महाकाव्यमा दिवा समयको वर्णन खासै नभएतापनि माथिका काव्य पंक्तिहरूमा व्यक्तिएको घटनाक्रम दिउँसोको समयमा घटित भएको आभास पाइन्छ ।

३.४.३ सन्ध्याकालीन समय

दिवा सकिएको र रात पर्नुभन्दा अगाडिको समयलाई सन्ध्याकालीन समय भनिन्छ । सन्ध्याकालीन समय महाकाव्यका लागि अति उत्तम नै हुने गर्दछ । प्रस्तुत शाकुन्तल महाकाव्यको कथानकीय घटनाहरू घट्ने क्रममा सन्ध्याकालीन समयमा विभिन्न घटनाहरू घटेको पाइन्छ र यो समय यस महाकाव्यको प्राकृतिक कालगत परिवेशको रूपमा आएको पाइन्छ । शाकुन्तल महाकाव्यको आठौँ सर्गमा शकुन्तला र उनका सखीहरू प्रियंम्वदा, अनसुया र चारु, मालिनीतीरमा खेलिरहेका हुन्छन्, रमाइरहेका हुन्छन् र नायिका शकुन्तलाले आफ्ना सखीहरूसँग रतिरागसम्बन्धी कुराहरू व्यक्त गरिरहेकी हुन्छन् अनि सखीहरू पनि हस्तिनापुरका राजा दुष्यन्तको बारेमा बढाइचढाइ गरेर धन सम्पत्तिको बारेमा गफ छाँटिरहन्छन् । यस्तो गफगाफमा भुलेका उनीहरू सन्ध्या पर्न थालेको थाहै पाउँदैनन् र पछि बल्ल अत्ताल्लिन पुग्दछन् । जस्तो :

चीसो वायु हरा प्रशाख तरुमा लाग्यो गरी सिसिरी ।
चीसो श्वासमान त्यो विपिनको आयो बढी सर्सरी ॥
ठन्डा भो अमृतप्रकाश तटमा आनन्दको पावन ।
उद्दछन् ती अब बालिका घर हिडूँ भन्ने गरी भावना ॥

(८ : ३२)

सन्ध्याकालीन समयमा चिसो बतास चलेको, ठण्डा बह्दै गएको बताउँदै सन्ध्याकालमा चिसो मौसम हुने भाव उल्लेखित काव्यांशहरूले व्यक्त गरेका छन् । त्यही

चिसोको अनुभवले शकुन्तला र साथीहरू रात पर्न आँटेको थाहा पाउँछन् । त्यसैले उनीहरू घरतर्फ लागेका कुरालाई यहाँ व्यक्त गरिएको छ ।

त्यसैगरी यस शाकुन्तल महाकाव्यको बिसौँ सर्गमा शकुन्तलालाई दुष्यन्तको दरबार हस्तिनापुर पुऱ्याउने बाटोमै सन्ध्या पर्न थालेको हुन्छ । गौतमी, ब्राह्मणहरू र शकुन्तला बाटोमा हिँड्दै गर्दा दुष्यन्तको दरबार निकै टाढा देखिन्छ । त्यस सन्ध्याकालीन समयको दृश्यलाई तलका काव्यपंक्तिहरूले व्यक्त गर्दछन् ।

शीर्घ शीर्घ चल्ल यान ।

राजधामतर्फ जान ॥

मिर्मिरे बनेर दृश्य ।

हेर्दछन् सबै वितान ॥

शान्त मौन मिर्मिरे छ ।

एक तारका अगाडि ॥

व्योम हुन्छ फेरि श्याम ।

वारिवाह वैलि जान्छ ॥

सुप्त सुप्त भै विलीन ।

मार्ग बन्छ क्यै मलीन ॥

(२० : २३)

यसरी सन्ध्याकालीन समयका भुल्काभुल्की शाकुन्तल महाकाव्यको परिवेशका रूपमा आएका छन् ।

३.४.४ रात्रिकालीन समय

सन्ध्यापछिको समयदेखि प्रभातकाल पूर्वको समय रात्रिकालीन समय हो । यस शाकुन्तल महाकाव्यमा उषाकाल र दिवाकालको तुलनामा रातको समय प्रचुर मात्रामा आएको पाइन्छ अथवा कथानकीय घटनाक्रम घट्टै जाने क्रममा रातको समयले उल्लेख्य स्थान प्राप्त गरेको छ ।

यस महाकाव्यको चौधौँ सर्गमा रातको समयमा नायिका शकुन्तलामा आएको आकुल-व्याकुलताको स्थितिलाई देखाइएको छ । राजा दुष्यन्तसँगको प्रेममा फसेकी

शकुन्तलालाई उनै दुष्यन्तको सम्भनामा रातभर निद्रा पर्देन तथा उनकै सम्भनामा सिङ्गो रात नसुतिकन बिताएकी हुन्छिन् । जसलाई दिइएका शाकुन्तल महाकाव्यका काव्यांशहरूले स्पष्ट्याउँछन्:-

त्यस रातमा न त नीदँले ।
पनि छोइँदी वन-मञ्जरी ॥
सपनाहरू बिउँभै रची ।
कन सोच्दछिन् मनमा परी ॥
कुन भाव यो मधुराऽकरी ?

(१४:२७)

यसरी रातभर नसुतिकन जागृत अवस्थामा नै अनेक सपना रचदै दुष्यन्तको सम्भनामा बिताएकी शकुन्तलाको रात्रिकालीन अवस्थालाई माथिको काव्य पंक्तिहरूले व्यक्त गर्दछन् ।

त्यस्तै यस शाकुन्तल महाकाव्यको आठौँ सर्गमा शकुन्तला र उनका सखीहरू (चारु, प्रियंम्बदा र अनसुया)-सँग मालिनीतीरमा हास-परिहास गर्दै क्रीडा गर्दछन् । त्यस्तै हास-परिहास गर्ने क्रममा उनीहरू भ्रमकै रात परेको थाहा पाउँदैनन् र चिसो मौसमको अनुभव गरेपछि बल्ल उनीहरू घरतर्फ लाग्छन् । रात परेपछि शकुन्तला घर फर्केकी हुनाले कण्व ऋषिले शकुन्तलालाई यसरी रातसम्म बाहिर बस्नु हुँदैन । रातको समय ठन्डा हुन्छ, रूघा खोकी लाग्छ, भन्दै सम्भगाउँछन् र रात परेपछि बल्ल कुटीमा आइपुगेकी शकुन्तलालाई चिसोबाट बचाउनको लागि गहुँ र जौको सातु खान दिन्छन् । यसको एक भ्रलक तलका काव्य पंक्तिहरूले दिएका छन् :

आऊ नानि ! शकुन्तला किन बस्छ्यौ अवेरैतक ?

यस्तो बेर गरी नआउनु बुभ्यौँ राका-चकोरीसरी ॥

ठण्डा, सत्तु भयो, यहाँ छ गहुँको, जौ हुन्छ ठन्डा अति ।

रातसम्म बसेर जून तटमा लाग्नेछ रूघा कति !! ”

(८:३६)

आफ्ना पिता सरहका कण्व ऋषिले दिएको अर्तिलाई सुन्दै, बुभुदै र मनन गर्दै शकुन्तला कण्व ऋषिलाई सम्भाउन पुगिछन् । आजको रात कति स्वच्छ छ, कति हराभरा छ, कति मनोरम छ भन्दै दुवै हात जोडी कण्व ऋषिसमक्ष त्यस्तो रमणीय रातको दृश्यावलोकन गर्न हार्दिक अनुरोध गर्दछिन् । जस्तै -

सुन्दी शब्द शकुन्तला शिशुपना बाँकी रहेकी अभ्र ।
“कस्तो रात सफा छ हेर्नुत हवस्” भन्छिन् दवै हातले ॥
बुढा हात मुसारिए घुँघरमा ती बान्किला माथमा ।
भन्छन् “रात सफा भएर न त्यहाँ छन् खान क्यै पातमा ॥”

(द:३७)

त्यस्तै रातमा फाँको सातु पानीसँग खाँदै गरेकी शकुन्तलाको चाँदनी रूपलाई दर्शाउँदै यस महाकाव्य मार्फत कवि भन्छन् :

फाँको सत्तु लगाउँदी वदनका कुना सफा पार्दछिन् ।
छोटी भैकन खान थोर भुइँमा सेतो भरी भार्दछिन् ॥
पुछ्छ्दी फेरि यसो मुहार करले पानी पिई कल्कल ।
ती वल्दी सुषमा वसन्त वनकी के चाँदनी भार्दछिन् ?

(द:३८)

त्यस्तै यस शाकुन्तल महाकाव्यको आठौँ सर्गमा नै दिनभर साथीहरूसँग मिलिनी नदीको तीरमा रमाएकी र राजा दुष्यन्तको धन वैभवको बारेमा निकै चर्चा-परिचर्चा गर्दै हासपरिहास गरेकी शकुन्तला त्यसै रातको सपनामा राजाको सुनको दरवारमा उडेर गएको देखिन्छ । यसरी शकुन्तलाले दिउँसो कुरा गरेबमोजिम राजा दुष्यन्तको वैभवको प्रत्यक्ष अवलोकन सपना मार्फत गर्न पुग्दछिन् । यसबारे बताउँदै देवकोटा भन्छन् :

यति बाद सुतिन् शकुन्तला ।
सपनामा वनमा परीसँग ॥
सुनको दरवारमा उडी
कन हेर्दी नृपकीर्तिका रंग ॥

(द:३९)

यस शाकुन्तल महाकाव्यको बिसौ सर्गमा बेलुकीसम्म दुष्यन्तको राजदरबार पुग्न नसकेपछि, गौतमी, शकुन्तला र दुई ब्राह्मणहरू कहाँ बस्ने, के गर्ने भन्ने बारेमा चिन्तन गर्दछन् । रात भ्रमक परिसकेको हुन्छ । जस्तै :

मिरमिर भो अब साँभ भ्रमक ।
तिमिर भो तम भो ढकमक ॥
पिलपिल छन् उडु पड्ख सुषुप्त ।
विधु नभमा तर स्वगृह गुप्त ॥

(२०:२७)

हर हर चल्दछ, तीर प्रवात ।
सुरभित, शीतल, चाल्दछ पात ॥
नगर नजीक छ पर्दछ रात ।
तर पथ शून्य छ मिर्मिर खालि ॥
डर पनि लाग्छ थकाइ छ साथ ।

(२०:२८)

जब भ्रमक रात पर्दछ, तब त्यो वनको माभमा चिसो र स्वच्छ हावा सिरसिर बहन्छ । रूखमा पातहरू हल्लिरहन्छन्, बाटो शून्य छ, मानिसहरूको आवत-जावत छैन, बाटो राम्ररी देखिएको पनि हुँदैन । यस्तो रात्रिकालीन समयमा डर लागेको छ, साथै डरभन्दा पनि बढी उनीहरूलाई थकाइ लागेको छ । यी कुरा बताउँदै रातको समयको एक दृश्यलाई माथिका काव्य पंक्तिहरूले स्पष्ट्याएका छन् ।

त्यस्तै रातको समयमा देखिने किसानको कुटीको वर्णन शाकुन्तल महाकाव्यमा गरिएको छ जस्तो:-

निकट छ एक सरोवर हेर ?
टलपल वक्ष छ छन् उडु थोर ॥
नभ प्रतिबिम्बित हेर्दछ ऐना ।
“हरि हरि” बोल्छ नजीक छ मैना ॥
तटतरु भर्दछ उल्टिन कालो ।
निकट किसानकुटी छ उज्यालो ॥

पिलपिल भ्याल ! अरु घर छैन ।

अब पर बढनु त व्यर्थ हुँदैन ?

(२०:२९)

यसरी रातको समयमा त्यहाँ वरपर कुनै पनि घर हुँदैनन् । केवल एक मात्र किसानको सानो कुटी रहेको छ । घरको भ्यालमा पिलपिल उज्यालो देखिएकाले अब यो रातमा अधि बढनु व्यर्थ रहेकोले त्यही किसानको घरमा बास बस्ने कुरा गौतमीले व्यक्त गर्दछिन् । यसलाई पनि रात्रिकालीन समयको परिवेशका रूपमा लिन सकिन्छ ।

अब सबलाई तयार बिस्तरा !

धकित भई बहुतै उड्दी बरा ॥

“किन रहने अब सुत्न पाल्नुहोस् ।”

नरम बनी मृदुशब्द सुन्दरी ॥

(२०:५५)

रातको समयमा आफ्नो घरमा आएका पाहुनाहरूलाई स्वागत गर्दै भोजन गराइसकेपछि अब सुत्न अवेर भैसक्यो सुत्न पाल्नुहोस् भन्ने किसानको भनाइले धेरै रात बितिसकेको कुरा जनाएको छ । अतः उपर्युक्त श्लोकमा पनि रात्रिकालीन परिवेश अभिव्यञ्जित भएको पाइन्छ ।

यसरी शाकुन्तल महाकाव्यको आठौं, चौधौं र बिसौं सर्गमा रातको समयमा कथानकीय घटनाक्रम घटेको पाइन्छ । रातको समय ठन्डा हुने, रुघाखोकी ल्याउने, डरलाग्दो, र सुनसान हुन्छ । यस्तो समयमा बाहिर बस्न नहुने, तातोतातो खाई सुत्ने, आराम गर्नुपर्ने समय भएकाले रातको समयमा बाहिर निस्कन नहुने कुरा यस महाकाव्यमा विभिन्न ठाउँमा वर्णन गरिएको रात्रिकालीन समयको वर्णनले स्पष्ट पार्दछ । साथै राजा दुष्यन्तलाई सम्झिएर शकुन्तलाले रात बिताएको अवस्थालाई हेर्दा यो रात्रिकालीन समय विरहमा डुब्ने समयका रूपमा पनि यस महाकाव्यमा प्रयोग भएको छ ।

३.५ शाकुन्तल महाकाव्यमा वसन्त ऋतु

महाकाव्यलाई आस्वादनीय बनाउनको लागि ऋतुहरूको राजाको रूपमा रहेको वसन्त ऋतुको परिवेशगत प्रयोग उल्लेखनीय मानिन्छ । मौसमी परिवर्तनअनुसार एक वर्ष

भरिमा ६ ओटा ऋतुहरू (वसन्त, ग्रीष्म, वर्षा, शरद, हेमन्त, शिशिर)-मध्ये वसन्त ऋतुलाई ऋतुहरूको राजा मानिन्छ । वसन्त ऋतुकालीन समय बाह्र महिनामध्ये चैत र वैशाखमा पर्दछ । जुन समयमा जताततै स्वच्छ र हराभरा वातावरण हुने गर्दछ । बोटवृक्षहरूमा नयाँ-नयाँ पालुवाहरू पलाएका हुन्छन्, वन जङ्गलमा जताततै हरियाली छाएको हुन्छ । पहाडतिर ढकमक्क लालीगुराँसले वनलाई हँसाइरहेको हुन्छ । त्यसमाथि सुनमा सुगन्ध थप्दै कोइलीको कुहुकुहु आवाजले वनै घन्किरहेको हुन्छ ।

साहित्यमा प्रचलित नवरसहरूमध्ये श्रृङ्गार रसलाई अङ्गीरस बनाएको यस शाकुन्तल महाकाव्यमा वसन्त ऋतुकालीन परिवेश भित्रिनु स्वभाविक मानिन्छ । सोहीअनुरूप यस महाकाव्यको कथानकीय घटनाक्रमका विभिन्न सन्दर्भमा वसन्त ऋतुलाई प्राकृतिक कालगत परिवेशको रूपमा उपयोग गरिएको पाइन्छ:

धेरै रोज बिते बसेर वनमा अर्कै फुटी मञ्जरी ।

अर्की कोकिलले गला सरसले गुँज्दी छ वनस्थली ॥

मीठा जन्म लिने अनेक कुसुमी नानीहरू व्यूँभिए ।

केही कष्ट नभै वसन्त ऋतुमा आमा भइन् मेनका ॥

(५:१२)

यस शाकुन्तल महाकाव्यको पाँचौँ सर्गमा वसन्त ऋतुमा देखिएको विश्वामित्र र मेनकाको गृहस्थाश्रमको वर्णन गरिएको छ । वसन्त ऋतुमा जङ्गलमा सम्पूर्ण बोटवृक्ष र कुसुमहरूमा नयाँनयाँ पालुवाहरू पलाएको, सोही वसन्त ऋतुको समयमा मेनका आमा बनेको तथा शकुन्तलाको जन्म भएको क्षणलाई माथिका काव्य पंक्तिहरूले अभिव्यञ्जित गरेका छन् ।

शाकुन्तल महाकाव्यको सातौँ सर्गमा जादुमय र मृदु भाव भएकी बालिका शकुन्तलाको सुन्दर र आकर्षणयुक्त बाल्यपन र उनको हाउभाउलाई वर्णन गर्दै तोतेबोली बोल्ने कलिलो उमेरकी शकुन्तलालाई वसन्त ऋतुमा पलाएका कलिला मुनाहरूसँग तुलना गरिएको छ ।

जस्तै :

कल्लोलले निर्मल नित्यवाली ।

नाला बगेका गिरिकुञ्जभिन्न ॥

भाषा छ तोते नवपल्लवीय ।

वसन्त भैं शब्द हुने मुनामा ॥

(७:४)

यसैगरी यस महाकाव्यको नवौं सर्गभरी नै वसन्त ऋतुमा देखिने प्रकृतिको सुन्दर वर्णन गरिएको छ । वसन्तमा वन, बगैंचा आदिमा पनि बैँश चढेको, चरापनि रागमा मस्त भएका, रूखहरू पनि हरियालीले ढपक्क भएका, काग पनि कोइली जस्तै बोल्ने बनेको, फुल फुलेर सारा संसार जादुमय बनेको, दिशाबधू पनि खुलेका जस्ता वसन्तकालीन प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णनबाट नवौं सर्ग प्रारम्भ भएको छ । जस्तै :

छ बैँस वन, बागमा प्रकृतिको हरा भागमा ।

वसन्त छ परागमा, विहगका गला रागमा ॥

प्रशाख तरु रम्य छन् हरित रङ्ग वैशाखमा ।

विभाग वनको भुले मधुर रागका लागुमा ॥

(९:१)

छ काग पनि कोयली मधुर 'कोयँ' को शब्द ली ।

डटे तरु फुली भुली नरम बैँसजादु बली ॥

नवीन सुषमा फुली अब दिगङ्गना क्या खुली ।

फूलेर सुषमा भुली मृदुलता लताको मिली ॥

(९:२)

यसरी वसन्तकालीन समयमा चारै दिशातिर नौलो प्राकृतिक सौन्दर्यले धपक्क बलिरहेको छ, सुकुमार लताहरूसँगै प्राकृतिक सौन्दर्य भुलिरहेको छ, यस्तो रमणीयतालाई देखेर काग पनि कोइलीको स्वर लिएर कुहुकुहु गरिरहेको छ भन्ने कुरा माथिका काव्यांशहरूबाट ज्ञात हुन्छ ।

वसन्त ऋतुमा बाटो वा पन्थ पनि सुमधुर हुन्छ, जहाँ कुसुमका वृन्तहरूले हृदय चम्काउने प्रकाश दिइरहेका हुन्छन । दुःखी मानिसहरूको हृदयलाई पनि प्रफुल्लित बनाउने क्षमता ती कुसुमहरूमा हुन्छ । त्यस्तै दिगन्तमा चन्द्रमुहार दन्तपत्तिले खुलिरहेको छ । जस्तै :

वसन्त छ अनन्तको मधुर पन्थ भैं सन्तको ।

बली कसुमवृन्तको हृदय दिप्ति भैं अन्तको ॥

खुल्यो मुख दिगन्तको विधुमुहारका दन्तको ।
प्रभा स्फुटित पन्थ भो छ सपना महाशान्तको ॥

(९:४)

धराभरा हराभरा वन भरी कुनै अप्सरा ।
बसी सुरपुरी कतै अमृतको घडा ली खडा ॥
दिँदी छ कि त? त्यो सुरा मधुर शान्त सिका परी ।
रंगीन भइ भल्किने अवनिबीच छिर्का भरी ॥

(९:१२)

वसन्त ऋतुमा वनजङ्गल जताततै हराभर भएको अनि हरियालीले छाएको साथै वनलाई अप्सरारूपि सौन्दर्यले ढाकेको हुन्छ । त्यस्तो स्थानमा एक किसिमको स्वर्गीय अनुभूति प्राप्त हुन्छ । यसरी जङ्गल नै रङ्गीबिरङ्गी भएको दृश्यलाई माथिका काव्यांशले देखाएका छन् ।

यही प्रकृत भावना अलि लिँदी मिही रञ्जक ।
मिठास सरसाउँदी अविदिता धनी कामना ॥
कुरङ्गवनरङ्गले कुसुमकालकी भैं मुना ।
छु सूक्ष्म ललिताङ्गिनी वदनकी सुगन्धी पना ॥

(९:४२)

वसन्त ऋतुमा प्रकृतिमा देखा परेको सौन्दर्यबाट शकुन्तला पनि प्रभावित हुन्छिन् । त्यस्तो वसन्तकालीन वनको सौन्दर्यलाई आफूले पनि ग्रहण गरेर तथा वसन्त ऋतुको प्रकृतिको मिठासलाई पिएर रङ्गिएकी शकुन्तलालाई माथिका काव्य पंक्तिहरूले कुसुमका मुनाहरूसँग तुलना गरेका छन् ।

सुनी प्रणयका कथा प्रथम भाव क्यै पाउँदी ।
मिही मृदुल चालले श्रवण थोर ढल्काउँदी ॥
अदृष्ट पछिको कुनै हृदयबीच स्वप्ना हुँदी ।
तिनी मृदुलयौवनी रति समान बस्छिन् हुँदी ॥

(९:४३)

प्रकृतिमा आएको वसन्तको बहानाले शकुन्तलामा आएको यौवनको मदलाई देखाउँदै र शकुन्तलाको स्वप्निल संसारको वर्णन माथि उल्लेखित काव्यांशले व्यक्ति गरेका छन् ।

यस शाकुन्तला महाकाव्यको दसौं सर्गमा दसैं दिशामा कीर्ति फैलाएका, तिमिररुपि शत्रु नाश गर्ने सूर्य समान उदार कृति भएका, अनेक गुणका भरपुर चहकदार, शिखरका बिचमा वीरशङ्करभै उभिएका कुसुमकीर्तिका अनन्त रङ्गले पोतिएका दुष्यन्त समस्त ऋतुहरूमध्येको सर्वश्रेष्ठ चहकदार ऋतु वसन्त ऋतुभै छन् भनी उनलाई वसन्त ऋतुसँग सादृश्य स्थापना गरिएको छ । जस्तै:

शिखरबीच छन् वीर शङ्कर ।

तारकाविषे छन् दीवाकर ॥

ऋतु समस्तका यी वसन्त छन् ।

कुसुमकीर्तिका रँग अनन्त छन् ।

(१०:१४)

शाकुन्तल महाकाव्यको एघारौं सर्गमा राजा दुष्यन्तको वन यात्राको भव्य वर्णन गर्ने क्रममा मोहनी रूपले सिंगारिएकी कुनै सुन्दरी हाँसेरहे जस्तो देखिएको र सुस्निग्ध बैसमा ढल्किएको कुसुमको मिठो सुवासले जताततै मग्मगाएको वसन्तकालीन समयको वनको चित्रण गरिएको छ । पैदलयात्रीसँगै अश्ववाला रथमा चढेका दुष्यन्तले वसन्त ऋतुको रसपान गरिरहेको सन्दर्भलाई यस महाकाव्यमा भिँयाईएको छ । वनवनमा चहारी स्वर्गीय अचिरले सुन्दरता थपेको स्वर्णमय वनमा राजा दुष्यन्त डुल्दै गरेको अवस्थाबारे बताउँदै देवकोटाले यस शाकुन्तल महाकाव्यमा भन्छन् :-

वसन्तकी वनस्थली छ चारु हाव-भावमा ।

हरा सिँगार मोहनी प्रसून हास्य- सुन्दरी ॥

सुस्निग्ध- बैस माधुरी-प्रदर्शिनी- परीसरि ।

सुवास मग्मगाउँदी सुचारु अङ्गवल्ली ॥

सरर शम्य- रोमिला सुकेशमञ्जुमञ्जरी ।

चरा भरी मृदु स्वरा, प्रवाल-पल्लवालS धरा ॥

सरोजकी कपोलकी, मिलिन्द-नेत्र-अप्सरा ।

सलील -छाल-घूँघरा, सुगन्धसास -हर्हरा ॥

अनङ्गराज्यरङ्गले बनाउँदी हरा-भरा ।

अबीर स्वर्गको छरी सुवर्णमा सुगन्ध दी ॥
मुसुम्क मुस्कुराउँदी सजेर स्वर्ग भैं धरा ।
चले प्रसून मार्गमा अनङ्ग-मूर्ति सुन्दर ॥
चलाउँछन् कि भैं थिए अनेक रङ्गका शर ।
विषादतुल्य कामको सँगी छ साथमा तर ॥

(११:३०)

वसन्तको समयमा वनस्थली मनोहर हाव-भावमा छ । हास्य सुन्दरीभैं मोहनी रूपले सिँगारिएको छ । आफ्नो माधुरी प्रदर्शन गर्दै बैसमा ढल्किएको छ । प्रकृतिको काखमा रहेको वन स्वर्गकी परीको जस्तै अङ्गअङ्गमा सुवास मग्मगाइरहेको छ । त्यहाँ चराहरू मृदु स्वर निकाल्दै रमाइरहेका छन् । वनको अङ्गअङ्गमा मोहनी रङ्गले छाएर हराभरा प्रकृतिको महिमा गाउनमा माथिका काव्यांशहरू केन्द्रित रहेका छन् ।

यसरी शाकुन्तल महाकाव्यमा विशेष गरेर नवौं र एघारौं सर्गमा वसन्तकालीन समयको भव्य चित्रण गरिएको छ । नवौं सर्गमा वसन्तकालीन वन, बगैँचा, रूखहरूको हरियाली र कोइलीको आवाज आदिसँग काव्यकी नायिका शकुन्तललाई जोड्दै र सुन्दर प्राकृतिक अनुपमसँग उनलाई तुलना गर्दै शकुन्तलाको स्वप्निल संसारको वर्णन गरिएको छ भने एघारौं सर्गमा दुष्यन्त पैदल यात्रीसँगै चारै घोडा भएको रथमा चढेर वसन्त ऋतुकालीन समयको वनको रसपान गरिरहेको सन्दर्भलाई जोड्दै राजा दुष्यन्तलाई अनेक गुणका भण्डार, चहकदार पानी जस्ता भन्दै वसन्तको वनसँग सादुश्य स्थापना गरिएको पाइन्छ । यसरी हेर्दा शाकुन्तल महाकाव्य वसन्त ऋतुमा हुने वनको चित्र उताउँदा काव्यका नायक र नायिकाको गुणगान गाउनमा केन्द्रित रहेको देखिन्छ । यसरी काव्यका नायक-नायिकालाई वसन्त ऋतुमा आरोपित गर्नु महाकाव्यका लागि अति उत्तम परिवेश मानिन्छ ।

३.६ निष्कर्ष

कालगत हिसाबले शाकुन्तल महाकाव्यमा प्रत्यक्ष रूपमा पौराणिक काल र परोक्ष रूपमा वि.स. २००२ साल वरपरको राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय परिवेश अभिव्यञ्जित भएको छ । त्यस्तै प्राकृतिक कालचक्रका रूपमा आउनेजाने प्रभातकालीन समय, दिवासमय, सन्ध्याकालीन समय र रातको समयको पनि यहाँ उपस्थित भएको छ । साथै मौसमी

परिवर्तनसँगै घुम्दै आउने विभिन्न ऋतुहरूमध्ये वसन्त ऋतुको सुस्पष्ट चित्रण यस महाकाव्यमा भएको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

चौथो परिच्छेद

शाकुन्तल महाकाव्यमा परिस्थितिगत परिवेश

युगजीवनका व्यापकता र विराटतालाई अभिव्यक्ति दिने विधाका रूपमा रहेको एक प्रमुख साहित्यिक विधा काव्य हो । महाकाव्यात्मक कथानकीय घटनाक्रम र तीसँग सम्बद्ध पात्रगत कार्यव्यापारबाट जे जस्तो वातावरणीय परिवेश भल्किन पुग्दछ, त्यही नै महाकाव्यीय परिस्थितिगत परिवेश हो । कथानक योजना तथा पात्रयोजना महाकाव्यात्मक आख्यान पक्षसँग सम्बद्ध आधारभूत तOEव हन् भने त्यसैको आख्यानपक्षगत कथानकीय एवं पात्रीय कार्यपीठिकामा भल्किने स्थानगत, समयगत एवं कालगत परिवेशको समुच्चय अवस्था नै परिस्थिति हो ।

यसै आधारमा शाकुन्तल महाकाव्यलाई हेर्दा पुराणकालीन समयदेखि वर्तमान कालसम्मको समयलाई ओगटेको र धर्तीदेखि स्वर्गसम्मका स्थानगत परिवेशलाई अँगालेको यस विराट महाकाव्यमा कथावस्तुगत व्यापकता पनि रहेको छ । यस अध्यायमा शाकुन्तल महाकाव्यमा परिस्थितिगत परिवेशको अध्ययन गर्न थालिएको हुनाले यस महाकाव्यमा उत्रिएको व्यापक कथावस्तु कुनकुन र कस्तोकस्तो अवस्थामा घटित भएको छ र के कस्तो सन्दर्भ महाकाव्यमा भित्रिएको छ भनी सिधा आँखाले हेर्दा पौराणिक समयका ऋषमूनिरू कुटीमा तपस्या गरी बसेको अवस्था र परिस्थिति, राजामहाराजाहरू बडाबडा दरवार बनाई सहरमा बसेको स्थिति र सामान्य जनताहरू सहरको छेउछाउमा रहेको जङ्गललाई फडानी गरी खेतीयोग्य बनाई खेतीपाती र पशुपालन गरी बसेको अवस्थालाई यस महाकाव्यमा चित्रण गरिएको पाइन्छ । यस महाकाव्यमा देवकोटाको कल्पनाले स्वर्गमा दानव र देवताविच भएको युद्ध र संघर्षको साथै त्यही स्वर्गमा नै मेनका जस्ता अप्सराहरू, देवराज इन्द्र अनि दानवहरू रहेको अवस्थाको अलौकिक कल्पनिक चित्र उतारिएको छ । त्यस्तै शाकुन्तल महाकाव्यलाई सूक्ष्मरूपले अध्ययन-विश्लेषण गर्दा देवकोटेली समयको नेपालको परिस्थिति भल्किएको पाइन्छ । देवकोटाले आफूले भोगेका राष्ट्रिय परिस्थितिलाई यस महाकाव्यमा नजानिँदो तरिकाले व्यापक स्थान दिएको पाइन्छ । यसका साथै वि.सं. २००२ सालतिरकै आसपासको राष्ट्रिय मात्र नभई अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भ एवं परिस्थितिले पनि यस काव्यमा चियाउने अवसर पाएको छ, अथवा अन्तर्राष्ट्रिय परिस्थितिलाई पनि देवकोटाले महाकाव्यमा

बाटो खुला गरिदिएका छन् । परिस्थितिगत परिवेशको अध्ययको लागि यस शाकुन्तल महाकाव्यलाई सूक्ष्म रूपले अवलोकन एवं अध्ययन विश्लेषण गर्दा यस महाकाव्यमा मुख्यतः चार प्रकारका परिस्थितिहरू भित्रिएका छन् । जसलाई देहायबमोजिम छुट्टाछुट्टै विश्लेषण गरी यस काव्यमा अवस्थित वास्तविक स्थितिको अङ्कन गर्न सकिन्छ ।

४.१ शाकुन्तल महाकाव्यमा सामाजिक-सांस्कृतिक परिस्थिति

“समाज भनेको मानिसहरूको सामूहिक एकाइ हो । कनै एक स्थानमा बसेका एकै प्रकारको सोच र मान्यता रहेका मानिसहरूको समूहलाई समाज भनिन्छ । त्यही समाजका मानिसहरूले अवलम्बन गर्ने चालचलन, रीतिरिवाज, धर्म, पेशा, आनीबानी, लवाइखवाइ, भेषभूषा, भाषा, विश्वास आदि सबै विषयवस्तु संस्कृतिअन्तर्गत पर्दछन् ।” दाहाल र खतिवडा, २०६२ । जसअनुसार कवि देवकोटाले यस शाकुन्तल महाकाव्यलाई हेर्दा र सूक्ष्म रूपले अध्ययन-विश्लेषण गर्दा यस महाकाव्यभित्र नेपाली समाज, त्यहाँको चालचलन एवं रीतिरिवाज जस्ता सांस्कृतिक पक्षहरू पनि भित्रिएको पाइन्छ । जसको पुष्टि कण्व ऋषिले शकुन्तललाई आफ्नो घर पठाउने व्यवस्था गरेको, गौतमीले घर जान थालेकी शकुन्तललाई वधूशिक्षा दिएको, खानेकुरा, डोली आदिको व्यवस्था, किसानले पाहुनाप्रति गरेको स्वागतसत्कार आदिले हुन्छ । यस शाकुन्तल महाकाव्यमा एकातर्फ देवकोटाकालीन सामाजिक-सांस्कृतिक परिस्थितिको अभिव्यञ्जित भएको छ भने अर्कोतर्फ पुराणकालीन समयको सामाजिक- सांस्कृतिक र प्रचलन र परम्पराको स्पष्ट चित्रण पाइन्छ । यसलाई देहायबमोजिम छुट्टाछुट्टै चर्चा गर्न सकिन्छ ।

४.१.१ शाकुन्तल महाकाव्यमा अवस्थित पौराणिक सामाजिक-सांस्कृतिक परिस्थिति

सामान्य अर्थमा समाज भन्नाले मानव समूहलाई बुझिन्छ र संस्कृति भन्नाले ती मानव समूहले परम्परादेखि मान्दै आएका र पुस्तापुस्तामा हस्तान्तरण गर्दै गएका चाल चलन, रीतिरिवाज, परम्परा, भेषभूषा, भाषा, विश्वास आदिलाई बुझिन्छ । यसै आधारमा शाकुन्तल महाकाव्यको अध्ययन गर्दा यस महाकाव्यमा पौराणिक समाज र त्यो समाजले अवलम्बन गरेका विविध सांस्कृतिक पक्षहरू भित्रिएको पाइन्छ । पौराणिककालको समाजमा ऋषिहरू वनमा कुटी बनाएर बस्थे अनि केही मात्रामा अन्न खाई वनको कन्दमूल, सागपात

खाएर जीवन निर्वाह गर्ने गर्थे । त्यत्तिखेरको समाजमा विद्यालय जाने, पढ्ने भन्नेबारे उनीहरूलाई कुनै ज्ञान थिएन, उनीहरू आफ्ना मातापिता तथा ऋषिहरूबाट जीवन निर्वाहका लागि आवश्यक ज्ञान प्राप्त गर्दथे । त्यो समाज ज्ञान आर्जन गर्नभन्दा पनि धर्मकर्ममा बढी विश्वास गर्थ्यो । मानिसहरूलाई भौतिक सुखसविधा भनेको के हो ? भन्ने कुरा केही थाहा थिएन । न त त्यस समयमा तँ सानो जात म ठुलो जात, तँ गरिब म धनी , म शिक्षित तँ अशिक्षित भन्ने कुनै किसिमको द्वन्द्व नै हुने गर्दथ्यो । अझ भन्नुपर्दा त्यत्तिखेरको समाज जातीय, वर्गीय आदि आधारमा विभाजन भएको थिएन । केवल सामान्य रूपमा जीवन निर्वाह गर्नमा नै मानिसहरू सन्तुष्ट हुन्थे । उनीहरूमा कुनै लोभ, लालच थिएन । तीर्थ जाने, वर्त बस्ने आदि कुरामा उनीहरूको रूचि हुन्थ्यो भन्ने कुरा यस शाकुन्तल महाकाव्यमा उपस्थिति भएका कण्व ऋषि, गौतमी, शकुन्तला, शकुन्तलाका साथीहरू, सारङ्गत जस्ता ऋषि चेलाहरू, कष्यप ऋषि आदिको बानी र व्यवहारबाट स्पष्ट हुन्छ । अझ भन्नुपर्दा सुन्दर तथा रमणीय प्राकृतिक स्थलमा रमाइरहेको वन्य जीवनबाट यसबारे यथार्थ बोध हुन्छ ।

यस शाकुन्तल महाकाव्यमा वर्णन गरिएको किसानको घर परिवार र घर छेउछाउमा खेती गरिएको वर्णनले के कुरा स्पष्ट पार्दछ भने त्यत्तिखेरको समाजका मानिसहरू विस्तारै खेती कार्य गर्न तथा कृषि पेशा अँगाली जीवन निर्वाह गर्ने प्रयासमा लागेको पाइन्छ । यस कुरालाई तलका काव्यांशहरूले झल्काएका छन् ।

मोहडाहरू हरा छन् ।

खेत खेत आलि आलि ।

छन् कुला अनेक चिछ्छ ॥

शैल वारी शुभ्र रेख ।

नाग- वेली- क्षेत्र - वक्ष ॥

(२०:१८)

त्यस्तै यस शाकुन्तल महाकाव्यको बिसौ सर्गमा नै खेतीपातीसँगै किसानले पशुपालन गरेको सन्दर्भलाई पनि झल्काइएको छ । यसबारे बताउँदै यस महाकाव्यमा कवि भन्छन् :

जान्छ किसान दुही लिन गाई ।

हात लिई गबुवा पयलाई ॥

“यो निशि के दुहुनाकन जान्छौ? ”

भन्दछ एक त्यहाँ उसलाई ॥

(२०:४०)

किसानले आफ्नो घरमा आएका पाहुनालाई भगवान् सम्झी राम्रो सत्कारका साथ स्वागत गरेको छ । यसबारे बताउँदै कवि देवकोटाले शाकुन्तल महाकाव्यमा भन्छन् :

किन ? को” भनी किसानले ।

द्विजलाई सोध्छ मानले ॥

दुइले बताउँदा सब

खश साथ गर्छ स्वागत ॥

(२० : ३१)

यी काव्यांशहरूले के स्पष्ट पार्दछन् भने त्यस समयमा पाहुनालाई देवतासमान मानी मानसम्मान दिँदै स्वागत सत्कार गर्ने परम्परा समाजमा रहेको थियो ।

त्यस्तै यस महाकाव्यमा अज्ञात मानिसहरूसँग छोटो समयमा नै किसानले अतिमक र भावनात्मक सम्बन्ध गाँसेको छ । दिनभर बाटोमा हिँडेर थकित भएका पाहुनाहरूको मर्म बुझी आफूले सक्दो भोजन गराई छिट्टै सुत्ने व्यवस्था मिलाइदिएको छ । शकुन्तला, गौतमी र ऋषि चेलाहरू त्यस किसानको घरबाट विदा हुने क्रममा उनीहरूले देखाएको मायाममताले शाकुन्तल महाकाव्यमा एक आदर्शमय पौराणिक समाज रहेको स्पष्ट हन्छ ।

किसान जोड्दथ्यो कर ।

जल दृशी बनी तर ॥

छ श्यामला विलोकिता ।

दुखी शकुन्तलातिर ॥

(२० : ६५)

“नबिस फेरि फेरि है ?

यहाँ फिरेर आउन ॥

दिदीसमान लाग्दछ ।

न स्नेह यो छुटाउन ॥”

(२० : ६६)

भनेर आद्र श्यामला ।

रुवाउँछिन् शकुन्तला ॥

अतीव स्नेहको दिल ।

बनाउँदा सुकोमल ॥

(२०:६७)

यसरी घरमा एक रात बस्न आएका पाहुनासँग एकपटक मात्र भेट हुँदा कति छिटो आत्मियता बढेको छ, कति छिटो माया बसेको छ, कसरी आफ्नो परिवारका दिदीबहिनी समान मानेका छन् भन्ने कुरा देखाउँदै माथिका काव्यांशहरू मार्फत कवि देवकोटाले यस शाकुन्तल महाकाव्यमा स्पष्ट पारेका छन् ।

त्यस्तै शाकुन्तल महाकाव्यमा सुन्दर प्राकृतिक परिवेशमा बस्ती भएको समाज छ, जहाँ कुनै किसिमको भुट, छलकपट, अशान्त आदि छैन । त्यस समाजका मानिसमा कुनै नक्कली नखरा छैन । उनीहरू केवल प्राकृतिक गुणले युक्त छन्, शान्त छन्, सरल स्वभावका छन् भन्दै पौराणिक समाजका जनताको आचरण बानी व्यवहारको चित्रण यहाँ गरिएको छ । यसबारे बताउँदै देवकोटा भन्छन् :-

यिनसँग नखराको नक्कली भाव छैन ।

छल कपट सुधाको जिन्दगी नै छुदैन ॥

सरस सरल वार्ता गर्दछन् मिष्टभाषी ।

वन हृदय बने भैं ओठ रङ्गी सुवासी ।

(१३: ३९)

वचन मृदु चरा छन्, वन्य यी अप्सरा छन् ।

प्रकृति कलित राम्रा कोपिलाका कुरा छन् ॥

रँग सुवदन बैस बीच चढ्दा सुरा छन् ।

सब वनदुहिता यी बैसका आँकरा छन् ॥

(१३: ४०)

प्रस्तुत शाकुन्तल महाकाव्यमा दुर्वासा ऋषिले श्राप दिएको रहस्य उद्घाटन गर्दै पाप, धर्म, श्रापजस्ता कुराको विश्वासमा पर्ने समाजको चित्रण गरिएको छ । यसबारे बताउँदै शाकुन्तल महाकाव्यको सत्रौँ सर्गमा दुष्यन्त र शकुन्तलाको बिछोड भएपछि शकुन्तला रातदिन विरहमा बिचेत भएर औंसीको रातभै दिन बिताउँछिन् । त्यसै समयमा दुर्वासा

ऋषि भिक्षा माग्न आउँछन् तर दुष्यन्तको सम्भनामा मग्न भएकी शकुन्तलाले दुर्वाषा ऋषिप्रति कुनै वास्ता नराखेकाले दुर्वाषा ऋषि रिसले चुर भएर श्राप दिएको प्रसङ्ग बताउँदै कवि देवकोटा यस शाकुन्तल महाकाव्यमार्फत भन्न पुग्दछन् -

रन्की आँखा नयन दुइका बीच भौनेर रन्न ।
फन्की जाँदा ऋषिकन सुने भट्ट साथीहरूले ॥
दुङ्गा बन्दा क्षणभर सफा त्रास पर्दा कुँदैका ।
आए आँखा टलपल गरी ती पुकारी दगुँदै ॥

(१७ : ३५)

जोडी भन्छन् कर विनतिले “मर्तिमान् हे तपस्या !
सोभ्नी सीधी सखि विरहले रुग्ड बेहोशमा छन् ॥
बेचाराले भकभर न ली रातमा नीद ठण्डा ।
गर्माएको मगज उनको चक्कराई छ मूर्छा ॥

(१७ : ३६)

ती छन् पगली विरहरहमा, छैन क्यै ज्ञानसम्म ।
त्यस्ती दुःखीकन पनि हरे ! श्राप यस्तो अचम्म ॥
हुन्छन् ठुला ऋषि हृदयका कोमल ज्ञान सिन्धु ।
राखी माया भिकिदिनुहओस् शापको तीक्ष्ण शूल ॥
मर्नेछन् ती नत नयन भै भै जगत अन्धकार ।
साँच्चै हत्यासरि हुन गई लाग्छ है पाप क्यार ?

(१७ : ३८)

यसरी विरहमा जलेकी शकुन्तलालाई दुर्वाषा ऋषिले दिएको श्राप सुनी उनका प्रिय सखीहरू दुर्वाषा ऋषिसमक्ष त्यो श्राप फिर्ता लिनको लागि अनेक तरहले बिन्ती गरेको कुरा माथिका काव्यांशहरूले भल्काएका छन् ।

भैगो जो भो तर अब यहाँ फेरि यस्तो नगर्नु ।
यौटा औँठी स्मृति दिन रहे शाप मेरो नलागोस् ।
जाओ ! ग्वाङ्ग्रीहरू, अब गरे होशले कामकाज ॥
भन्दै हाँसी परतिर चले क्रोधका उग्रमूर्ति ॥

(१७ : ४१)

शकुन्तलाको यथार्थ अवस्था बताउँदै ऋषिसामु धरै बिन्ती चढाएपछि बल्लतल्ल दुर्वाषा ऋषिले एकपटकलाई भैगो एउटा औंठी चिनो देखाएमा मेरो श्राप लाग्ने छैन । अबदेखि यस्तो नगर्नु भन्दै क्रोधका मूर्तिरूपि दुर्वाषा ऋषि आफ्नो बाटो लागेको प्रसङ्ग माथि उल्लेखित काव्यांशहरूले जनाएका छन् ।

यस शाकुन्तल महाकाव्यको सत्रौँ सर्गमा विरहमा डुबेकी शकुन्तलाले आफ्नो कुनै वास्ता नगरेकी भनी दुर्वाषा ऋषिले विभिन्न श्राप दिएका अनि सखीहरूद्वारा अनेक बिन्ती चढाएपछि त्यो श्रापलाई केही घटाई दिएको अवस्थाले पौराणीक कालको श्राप, तन्त्रमन्त्रमा विश्वास राख्ने सामाजिक-सांस्कृतिक परिस्थितिको खुलासा गरिदिएको पाइन्छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यकी नायिका शकुन्तलाको राजा दुष्यन्तसँग गन्धर्व विवाह भएको करालाई सहज स्वीकार गरेका बाबु समानका कण्वको व्यवहारलाई देख्दा त्यतिखेरको समाजमा चेलिबेटीले आफैँ रोजेको वरसँग विवाह गर्न पाउने स्वतन्त्रता समेत प्राप्त गरिएको रहेछ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

यस शाकुन्तल महाकाव्यको अठारौँ सर्गमा शकुन्तललाई कर्म घर पठाउनको लागि बिदाई गर्ने प्रसङ्गले पनि त्यतिखेरको सामाजिक-सांस्कृतिक प्रचलनलाई स्पष्ट्याउँछ । शकुन्तललाई बिदाई गर्ने बेलामा गौतमी र कण्व ऋषिले शकुन्तलालाई केही अर्ती दिएका छन् । कण्वले विवाह नहुन्जेलसम्म मात्र कन्या माइतीको हुने र विवाहपछि उसले आफ्नो घर बस्नुपर्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् । त्यस्तै बिदाई गर्दा डोलीको अनि खानेकुराको, भारीको व्यवस्था गरिएको वर्णनले पनि त्यतिखेरको सामाजिक-सांस्कृतिक प्रचलनलाई देखाउँछ । यसको एक भूलक दिइएका काव्य पंक्तिहरूले स्पष्ट पार्दछन् :

कन्या विवाह नहुँदातक माइतीकी ।

आफ्नो घरैतिर हुने पछिलाइ फेरि ॥

सम्पत्ति यो छ जसको उसलाई सुम्पे ।

आनन्द बस्छ दुइतर्फ सदैव गम्की ॥

(१८ : ७)

चाँडै तयार गर यी घरतर्फ जाऊन् ।

बिसेँर बस्न नृपले घरमा नपाऊन् ॥

रानी बनून् महलकी पतिसाथ पाऊन् ।

चिन्ता समस्त मनका सहजै हटाऊन् ॥”

(१८: ८)

यस्तो वचन सुनी ती ऋषिका तयारी ।

गर्दीभइन् घर पठाउन निमित्त भारी ॥

ती गौतमी बुहत दी उपदेश राम्रा ।

चाँडै पठाउन भनी घरकी बुहारी ॥

(१८:९)

गौतमीले शकुन्तलालाई बधूशिक्षाका रूपमा घरमा गएर ख्यालठट्टा नगर्नु, हँसिलो मिजास लिनु, गम्भीर भाव लिनु, ज्यादा नबोल्नु, भगडाबाट बच्नु, रिस नराख्नु जस्ता विभिन्न उपदेश दिएको वर्णन शाकुन्तल महाकाव्यमा गरिएको छ । यसरी त्यतिखेरको समाजमा प्रचलित आमाले घर पठाउने छोरीलाई दिने बधूशिक्षाको वर्णन यस महाकाव्यमा गरिएको छ । जस्तै :

“ठट्टा नगर्नु गिजिएर नबस्नु नानी !

के भन्नुपर्छ र तिमी यति शान्त ज्ञानी ॥

हँस्सी बनाउँछ सधैं हलुका मिजास ।

गम्भीर भाव लिनु राख्न यथेष्ट लाज ॥

(१८: १०)

ज्यादा नबोल्नु मन भट्ट त्यसै नखोल्नु ।

आन्द्राभुँडी नदिनु पस्न र तान्न खुट्टा ॥

छुट्टा रहेर भगडाहरूबाट बच्नु ।

बोली कडासित नबोल्नु नपार्नु बुट्टा ॥

(१८ : ११)

भूटो नबोल्नु दिन एक खुलस्त हुन्छ ।

छिप्दै न सत्य बरु ईश्वर नै नुहुन्छ ॥

बाङ्गोपनासंग विकारहरू बढाई ।

भूटो नबन्नु, गर आदर आफुलाई ॥

(१८: १२)

यसरी कवि देवकोटाले यस शाकुन्तल महाकाव्यमा पुराणकालीन समाजको ऋषि सभ्यता कृषि पेशातर्फ उन्मुख हुन लागेको अवस्था, पशुपालन गरिएको अवस्था आदिद्वारा पौराणिक समयको सामाजिक-सांस्कृतिक परिस्थितिको उद्घाटन गरेका छन् ।

४.१.२ शाकुन्तल महाकाव्यमा अवस्थित तत्कालीन सामाजिक-सांस्कृतिक परिस्थिति

आफ्नो काव्ययात्राको सरुवातीमै मुनामदन जस्तो एक उत्कृष्ट खण्डकाव्य रचना गरी महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले नेपाली समाजको तत्कालीन सामाजिक-सांस्कृतिक परिस्थितिलाई भल्काएका थिए । उनको मुनामदन खण्डकाव्यमा मदनको घर गरिबीको खाडलमा परेको वा ऋणले थोत्रो भएको, त्यस्तो थोत्रो भएको घरको जग बलियो बनाउनको लागि घरमा डाँडापारिको घाम भएकी बुढी आमा र आफ्नी प्यारी श्रीमतीलाई विरहमा जलाएर धन आर्जन गर्नको लागि विदेशिनु परेको मदनको बाध्यता, मदनकी आमाको पाटी र धारो बनाई धर्मकर्म गर्ने चाहना, धन कमाएर फर्किँदा बाटोमा आफ्ना साथीहरू भनौदाहरूको तुच्छ व्यवहार, घरमा भुटो खबर पुऱ्याइदिएको स्थिति, एक भोटेले मानतावादी भावना देखाउँदै मदनलाई औषधी उपचार गराई निको पारेको जस्ता घटनाक्रमलाई हेर्दा देवकोटाको मुनामदनमा तत्कालिन (वि.सं १९९१, १९९२ तिरको) सामाजिक-सांस्कृतिक परिस्थिति भित्रिएको स्पष्ट हन्छ । त्यसै मुनामदनका रचयिता कवि देवकोटा आफ्नो काव्ययात्रा अँगाडि बढाउँदै, आफ्नो काव्य रचनागत क्षमतालाई पोख्त बनाउँदै वि. सं. २००२ सालमा शाकुन्तल महाकाव्य रचना गर्न पुग्दछन् । उनको मुनामदन खण्डकाव्यमा भित्रिएको सामाजिकता शाकुन्तल महाकाव्यमा आइपुग्दा अझ भरिलो तरिकाले भित्रिएको पाइन्छ ।

मुनामदनका सामाजिक कवि देवकोटा शाकुन्तल महाकाव्यका सामाजिक महाकवि बन्न पुगेको देखिन्छ । मुनामदनमा नेपाली जनताको दीनहीनपूर्ण अवस्थाको सत्य चित्रण गरेका देवकोटाले आफ्नो महान् कृति शाकुन्तल महाकाव्यमा पनि कविले देखेको सामाजिक अवस्थाको यथार्थ रूप चित्रण गरेका छन् ।

यस शाकुन्तल महाकाव्यमा कवि देवकोटा तत्कालीन नेपाली समाज पौराणिक कालमा भन्दा अझ कष्टमय र दुर्गन्धित बन्दै गएकोमा चिन्ता व्यक्त गर्दछन् । पौराणिक

कालमाभन्दा भन्ने दीनहीन बन्दै गएकोमा कवि ज्यादै दिक्दार देखिएको वर्णन यस शाकुन्तल महाकाव्यमा गरेका छन् । यस कुरालाई शाकुन्तल महाकाव्यमा तलका काव्यपंक्तिहरू मार्फत कवि यसरी व्यक्त गर्न पुग्दछन् :

छोटो दैनिक जिन्दगी, न घटना, भन्ने धूलिलो धूसर ।
सस्ता ताक नफा लिएर छ सदा अन्धो, नभै सुन्दर ॥
सासै फेरु छ वर्तमान, नमिले यो भूतको आद्यता ।
हामी दिन र हीन बन्नु छ भनी लेखे पुरानो कथा ॥

(१ : १०)

यसरी यस शाकुन्तल महाकाव्यको आरम्भमै कवि देवकोटाले तत्कालीन सामाजिक अवस्था एवं समस्यालाई व्यक्त गरेका छन् । जनताको आयु छोटो छ, जीवन दीनहीन छ, उल्लेखनीय असल घटना घट्टै ननु, स्वार्थी र तुच्छ छ, त्यसैले नै नराम्रा र अन्धा लक्ष्य देखिन्छन् भन्ने कुरा देखाउँदै तत्कालीन परिस्थितिको वर्णन कवि देवकोटाले माथिका पंक्तिहरूद्वारा व्यक्त गरेको छन् । अझ अर्को किसिमले भन्ने हो भने जनजीवन सास फेर्नमा मात्र सीमित बनेको तत्कालीन परिस्थिति यहाँ उत्रिएको छ ।

तत्कालीन समाजमा बलियाहरू, धनाढ्यहरू तथा मै ठुलो हुँ भन्नेहरू सामान्य सोभा जनतालाई लाजै नमानी कसरी हेप्थे, भ्रष्टान्थे, स्वार्थपूर्तिको निमित्त रगत चुस्थे भन्ने कुरा स्पष्ट्याउँदै तत्कालीन सामाजिक परिस्थितिप्रति व्यङ्ग्य हान्दै शाकुन्तल महाकाव्यमा कवि देवकोटा यसरी पोखिएका छन् ।

आज लौ बाजले लाज छोडीकन ।
पेट नै भर्नको रक्तको काजमा ॥
पूर्वका साजका माझ सौन्दर्यको ।
शान्तिको सूचना तोड्छ भ्रष्टीकन ॥

(६ : २०)

एक तर्सी रुँदी आँसवाली चरी ।
बलिका नीडकी त्यो पहेंलीचुचे ॥
जिन्दगी कालले भ्रष्टिँदा आउने ।
कम्पमा रुग्गे पड्क तर्सी रुँदी ॥

(६:२१)

यसरी सिधा-साधा प्राणीको जीवनमा खेलवाड भएको छ, समस्त जनता त्रस्त छ, भन्दै व्याकूल तत्कालीन परिस्थितिको यथार्थ माथिका काव्यांशहरूले उद्धृत गरेका छन् । शाकुन्तल महाकाव्यको एक्काइसौं सर्गमा फेरि देवकोटा भन्छन् :

बाहिरी सब बनावटबाट ।
बिग्रँदो छ, दनियाँ दिनरात ॥
सत्य भन्छ तर अन्तर आत्मा ।
बोक्रिदो छ नित भूट बढाई ॥

(२१ : ९९)

हाय ! कृत्रिम छकावट साना ।
हाय ! लाज हलुकापन नाना ॥
हाय गर्व ! सब इज्जत टेढो ।
पाछै सत्य विधुवा दुनियाँमा ॥

(२१:१००)

“यसरी भलादमी बनाउँदाहरूको दृष्ट व्यवहारले सहरीया समाज त्रस्त छ, घिनलाग्दो छ, छलकपट बढेको छ । खालि बनाबटी आडम्बर छ, आत्मालाई मारेर पनि असत्यको अनुसरण गर्न कर लाग्छ । दुनियाँ भित्रभित्रै खोकिरहेको छ, दिन दुगुना रात चौगुना बिग्रँदो छ” अधिकारी, २०१७, भन्ने कुरा माथिका श्लोकहरूमा अभिव्यक्त छ । यसबारे बताउँदै कविले यस महाकाव्यलाई तत्कालीन नेपाली समाजको ऐना बनाएका छन् ।

यस शाकुन्तल महाकाव्यको तेह्रौं सर्गमा देवकोटाले तत्कालीन सहरीया समाजको ठुलाबडाको दुर्व्यवहारलाई देखाएका छन् । “शुद्ध हृदय भएका शकुन्तला जस्ता सोभा महिलाहरूको सतीत्वको ख्यालै नगरी पुरुषहरू कामवासनाले अन्धा बनेका छन् । नराम्रो वातावरणको शिकार बनाएका कतिपय बजारीया स्त्रीहरूको नक्कली फेसन, अनेक नखरा चञ्चल कटाक्ष दृष्टि, उताउलो सिंगारबटार, विकृतिका भावनाले ओतप्रोत सामाजिक-सांस्कृतिक परिस्थिति देखेर स्वाभाविकताका प्रेमी कवि क्षुब्ध हुन्छन्”अधिकारी, २०१७, यस्तो परिस्थितिमा बाँचेका स्त्रीहरूलाई सचेत पार्नुको सट्टा स्वयं भ्रष्ट बन्दै आफू पन्छिन खोजेको शासकहरूको यथार्थ परिस्थितिलाई तलको काव्यांशहरूले ज्ञात गराउँछन् ।

अप्रकृत नखराका धूर्तताका शिकार ।
 अति चपल प्रदर्शी भावका शून्य सार ॥
 अधर अति रँगार्ई बैस ज्यादै सजाई ।
 अतिशय नकली ती नाक भौँ सानदार ॥
 विकृतिमय र कामी -भावनाका शिकार ।
 युवती शहरका जो हन् सितारा -सिंगार ॥
 उनअघि वनवाला स्वर्गको छन जुहार ।
 विकृति मुख न तितो नक्कली चाल पार ।
 अब म त वन बस्ने रोज सानन्द चार ॥ ”

(१३ : ६५)

स्त्रीहरूको यस्तो अवस्था तत्कालीन शासन व्यवस्था र त्यसले जन्माएको आधुनिक सामाजिक -सांस्कृतिक परिस्थितिले सिर्जना भएको हो । साथै नारीहरूलाई आफ्नो सतीत्व बचाउन मुस्किल परेको तत्कालीन सामाजिक परिस्थितिलाई माथिका काव्यांशले दर्शाउँछन् ।

४.२ शाकुन्तल महाकाव्यमा वर्णित प्राकृतिक परिस्थिति

पाश्चात्य अङ्ग्रेजी कविताको परम्परामा खासगरी उन्नाइसौं शताब्दीमा विकसित स्वच्छन्दतादी धारा र त्यसले विकास गरेको काव्य पद्धतिलाई आफ्ना रचनाहरूमा सक्दो प्रयोग गर्ने कवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको यस शाकुन्तल महाकाव्य स्वच्छन्दतावादी काव्य मान्यताले ओतप्रोत भएको छ । स्वच्छन्दतावादको मूल दर्शन नै प्रकृतिदर्शन हो । स्वच्छन्दतावादका अनुयायी कविहरूले प्रथमतः प्रकृति वस्तुको रूपमा जे जस्तो देखिन्छ, त्यसको यथावत् चित्रण गर्नुका सट्टा प्रकृतिले आफ्नो मनमा पारेको प्रभावको संवेद्य र मोहक चित्रण गर्दछन् । यस अर्थमा स्वच्छन्दतावादी प्रकृति चित्रण भनेको प्रकृतिको आत्मगत चित्रण हुनुका साथै प्रकृतिको इन्द्रिय संवेद्य आत्मगत चित्रण पनि हो । त्यसैगरी प्रकृतिलाई नै सम्पत्ति, शिक्षा आदिको स्रोत मानी प्रकृतिमै ईश्वर र मानवताको दर्शन, प्रकृतिका रहस्यलाई कल्पनाशील दृष्टिले हेर्ने, प्रकृतिको अनवीकरण गर्ने प्रवृत्ति स्वच्छन्दतावादको प्रकृति चित्रणका मूलभूत विशेषता हन् । जसरी स्वच्छन्दतावादमा प्रकृतिप्रतिको मोह पाइन्छ, कृत्रिमभन्दा प्राकृतिक सरल जीवन प्रति मोह रहेको देखिन्छ,

त्यस्तै यस शाकुन्तल महाकाव्यमा पनि कवि प्रकृतिप्रेमी बन्दै सुन्दर प्राकृतिक परिस्थितिको सुस्पष्ट चित्रण गरेको पाइन्छ ।

यस शाकुन्तल महाकाव्यको तेइसौँ सर्गमा शकुन्तलालाई लिएर गौतमी र ब्राह्मणहरू दुष्यन्तको दरबार जाने बाटोमा देखिएको थरीथरीका रङ्गीबिरङ्गी चराचरुङ्गीहरू वनमा कुसुमसँगै खेलिरहेको रमणीय प्राकृतिक परिस्थितिलाई तलका काव्यांशहरूले देखाउँछन् :

चीभे, फिस्टो, मनीया, परभृति प्रभृति प्रेमका पङ्खनाना ।
सारौँ, धोबी, भँगेरा थरि थरि रँगका स्वर्गपक्षी उज्याला ॥
शूगा, मैना,परेवा, पटु शिखिकटुवा, गौँथली औँ जरेली ।
बोल्थे, नाच्थे र भुल्थे कुसुमनिकरको हर्म्यमा खेल खेली ॥

(२१ : २६)

त्यस्तै नासपाती, अनार जस्ता फलफुल र गुराँस चम्पा आदि कुसुमहरूले सजिएको प्राकृतिक परिस्थितिबारे बताउँदै यस शाकुन्तल महाकाव्यमा कवि भन्छन् :

आरु, लाली लिएका धवल कुसुमकी नासपाती, अनार ।
राती, काँढा छिपेकी, जुइहरू सुनभैँ जाइ बेली बहार ॥
चम्पा, गाभा, गराँसे, गुनकसि,कमली कामिनी काइँयो र ।
सुन्पाते, नीलपाते, कुसुमहरू त्यहाँ क्या मिसिन्ये अपार ॥

(२१ :२७)

यस महाकाव्यको तेइसौँ सर्गमा राजा दुष्यन्त स्वर्गमा दानवहरूसँगको युद्धमा विजय हासिल गर्दछन् । त्यसपछि स्वर्गबाट धर्तीमा फर्कने क्रममा त्यहाँको प्राकृतिक स्थललाई पन्छीहरूले पिउपिउ चूँचूँ, कुरकुर, को हो,को हो, कुलुलु, चीँचीँको आवाजमा घन्काइरहेको परिस्थितिलाई कवि शाकुन्तल महाकाव्यमा यसरी व्यक्त गर्दछन् :

कुनै पन्छी बोल्यो 'पिउ पिउ' कुनै चाँचर 'च च' ।
कुनै 'कुर कुर' लिन्ये हृदयसित प्रेमी प्रतिध्वनि ॥
कुनै 'को हो को हो' कति कुलुलु कोही 'कल कल' ।
कुनै चीँ चीँ कुल्बुल् चिरिरि चुइँ चूँ चूँ प्रतिफल ॥

(२३:१८९)

सम्पूर्ण प्रकृति नै स्वर्णमय भएको अवस्थामा आँखा अगाडि दिउँसै सपना बनेको अनि त्यही सुनबाट नै फुलबाटभैँ सुगन्ध फैलिएको अलौकिक प्राकृतिक परिस्थितिलाई व्यक्त गर्दै शाकुन्तल महाकाव्यमा कवि यसरी पोखिन्छन् : -

सपना दिउँसै सब चक्षुअघि ।
सुनबाट सुगन्धसमान खुल्यो ॥
अब शीतल शान्त समीरणले ।
मन लाग्दछ सुन्दर मन्दिरमा ॥

(३:४)

वसन्त ऋतुमा वन नै बैँसले मत्त भएको, नयाँनयाँ पालुवाले वन हरियाली भएको, कोकिल आफ्नो यौवनको घमण्डले मदमत्त भएको भन्दै स्वर्गसमानको प्राकृतिक परिस्थितिको चित्रण यस शाकुन्तल महाकाव्यमा कवि यसरी गरेका छन् :

हरियो वनमा नवबैँस हुँदा ।
नव पल्लवका अधराऽ सबले ॥
मदमत्त छ कोकिल काल बुभी ।
वनबीच वसन्त र स्वर्ग सुभी ॥

(३:१०)

ऋतुराज छ आज यहाँ वनमा ।
छ वसन्त उहाँ घनका सुनमा ॥
सुनमा पनि आज सुगन्ध रस ।
छ फुलेर हुँदो सपना सरस ॥

(३:११)

त्यस्तै ऋतुराजा वसन्तको समयमा प्रकृति स्वर्णमय भएको छ, सुनले पनि आज सुगन्ध दिएको छ । यसरी यहाँ स्वर्णमय जङ्गलको परिकल्पना गरिएको छ । जताततै, सुनै सुनको दुनियाँ देखेर मृगका शावकहरू मख्ख हुँदै फुरुक्क हुँदै उफ्रिएर खेलेको, जङ्गलको छेउछाउमा नदी पनि रहेको अनि त्यही नदीमा चपल मृगका बच्चाहरू पानी पिउन दुगरिरहेको रमणीय प्राकृतिक अवस्थालाई देखाउँदै शाकुन्तल महाकाव्यमा कवि भन्छन् :

मृग शावकहरू हेर फुरुक्क पय्यो ।
सुनको दुनियाँ जब सामु भय्यो ।
पिउनाकन वारि नदीतटमा ।

जब त्यो शिशु चञ्चल भै दगुन्यो ।

(३:१५)

मत एक परी मृदुलाऽधरकी ।

मृदु रेशममा हरियो वनको ॥

पतला भुइँमा बहुपुष्प जडी ।

सँगिनी यस ठाउँ बनाउँदथेँ

(३:१६)

प्रकृतिको विविधतामय अवस्थाको चित्रणका दृष्टिले यस शाकुन्तल महाकाव्य नेपाली महाकाव्य परम्पराकै उत्कृष्ट महाकाव्य हुन पुगेको छ । प्रकृतिको विराट चित्रण महाकाव्यको शक्ति पनि हो । यसमा खासगरी यस महाकाव्यमा प्रकृतिको शृङ्गारमय परिस्थिति, शान्त र प्रसन्नमय परिस्थिति, विकराल वा भयावह परिस्थिति, उराठिलो प्राकृतिक परिस्थिति र मानवीय रूपको प्राकृतिक परिस्थितिको चित्रण पाइन्छ । जसलाई देहायबमोजिम छुट्टाछुट्टै चर्चा गर्नुपर्ने हुन्छ ।

४.२.१ प्रकृतिको शृङ्गारमय परिस्थिति

यस शाकुन्तल महाकाव्यको मंगलाचरणको प्रथम सर्गमा नै शिव र पार्वतीको प्रेम प्रसङ्गबाटै महाकाव्यको आरम्भ गरी शृङ्गारमय प्राकृतिक परिस्थितिलाई यस महाकाव्यमा यसरी संकेत गरिएको छ । जस्तै:

चिम्ली लोचन दीर्घकाल तपमा खोलेर वासन्तिका ।

नाच्ची सुन्दर तालले पवनमा देखी फुलेका लता ॥

बिसेँभैँ 'भन को तिमी' यती भनी गौरी रुलाईकन ।

मुस्काएर फुल्याउँदा शिव देऊन् कल्याणको चुम्बन ॥

(१:१)

रसहरूको राजा शृङ्गार रसलाई अङ्गी रस बनाएको यस शाकुन्तल महाकाव्यमा प्रकृतिको शृङ्गारमय परिस्थिति भित्रिनु स्वभाविक मानिन्छ । यस महाकाव्यको चौथो सर्गमा अप्सरा र मेनकासँग आकर्षित भई आफ्नो तपस्या भङ्ग गरेका विश्वमित्र र मेनका

दुवैको वनकुञ्जभिन्न मौलाएको प्रेमको साथमा प्रकृति र त्यहाँ रहेका वन्यजीवजन्तु, नदी, चन्द्रमा आदिमा पनि प्रेमको भाव अङ्कुराएको छ । जस्तै :-

महाशून्यमा तारका भिस्मिलाए ।
फुले चाँद नालाहरू भस्मिलाए ॥
सबै कोयलीले वनै खल्बलाए ।
जसै कामले रङ्ग राम्रा लँगाए ॥

(४:२७)

शशी मोहले मुग्ध बन्छन् चकोर ।
नदी चल्दछन् प्रेम बेली विलोर ॥
जुहारी बने हेर तारा उज्याला ।
चढे इन्द्रका कण्वमा प्रेममाला ॥

(४:२८)

त्यस्तै शाकुन्तल महाकाव्यको सोह्रौँ सर्गमा वनकुञ्जभिन्न दुष्यन्त र शकुन्तलाको गन्धर्व विवाह हुन्छ । यस्तो प्रेममय वातावरणमा दुष्यन्त र शकुन्तलामा चढेको बैसको लालीसँगै त्यहाँका कुसुमहरूमा, वृक्षहरूमा चल्दै, जिस्कदै, नखरापन देखाउँदै अङ्कुराएको प्रेमको भाव बताउँदै शाकुन्तल महाकाव्यमा कवि भन्छन् :-

छिटी खुस्बू राम्रा प्रमुदितमुखी वायुसँगमा ।
चली, जिस्की बस्ने युवती कुसुमी हेर नखरै ॥
यसो छल्दै बङ्गी मृदुमय तरङ्गी रँगरँग ।
बने चाला बैसे सहृदय हिली चारु विनता ॥

(१६: ३१)

कुनै भो भो नाई अब रँग पुग्यो भन्न सरस ।
नुही ढल्की बङ्गी छुनुमुनु गरी छन् मृदु रस ।
गठीला छातीमा मदन-रँगले हुन्छ छविला ।
चरा बाजा डोल्छन् लहर रँगमा नाचदछ खुला ॥

(१६: ३२)

यसरी शाकुन्तल महाकाव्यको पहिलो, चौथो र सोद्वौ सर्गमा क्रमशः शिव र पार्वती, मेनका र विश्वामित्र, दुष्यन्त र शकुन्तलामा छाएको प्रेमको लालीसँगै त्यहाँको प्रकृतिमा पनि अङ्कुराउन पुगेको प्रेमलाई यस शाकुन्तल महाकाव्यमा आएको प्रकृतिको शृङ्गारमय परिस्थितिका रूपमा लिन सकिन्छ ।

४.२.२ शान्त र प्रसन्नमय प्राकृतिक परिस्थिति

प्रकृतिको शान्त र हृदयलाई प्रफुल्लित बनाउने प्रसन्नमय परिस्थिति यस शाकुन्तल महाकाव्यमा भित्रिएको छ । जसले मानवलाई सान्त्वना प्रदान गर्दै हृदयलाई समेत प्रफुल्लित एवं आनन्दमय बनाउँछ ।

साथै मानिसहरूलाई विभिन्न दुःखकष्ट, पीडा, चिन्ता आदिबाट मुक्त गराउने सामर्थ्य यस्तो खालको शान्त प्राकृतिक परिस्थितिको रहेको हन्छ । यस शाकुन्तल महाकाव्यको चौविसौं सर्गमा राजा दुष्यन्त स्वर्गबाट ओर्लिएर शकुन्तलाको खोजी गर्दै कश्यप आश्रम र त्यही छेउछाउको शान्तमय प्राकृतिक परिस्थितिको रसपान गर्दछन् । हृदयलाई नै प्रफुल्लित गराउने सेतो सफा हुस्सु लागेको, मन्द गतिमा हावा बहेको, वसन्त ऋतुको शोभाले सुशोभित भएको, शीतका थोपाहरू खसेको त्यस्तो, शीतल अनि शान्तमय वनकुञ्जहरू रहेको प्रकृतिमा घुमाउरो बाटोबाट दुष्यन्त हिँड्दैडुल्दै प्रकृतिको रसपान गर्दै शान्तिको सास फेर्दछन् भन्ने कुरा तलका काव्यांशले व्यक्त गर्दछन् । जसलाई शान्त र प्रसन्नमय प्राकृतिक परिस्थितिको रूपमा लिन सकिन्छ । जस्तो :-

न्यानो कोमलता लिएर रविले फारेर हुस्सुहरू ।

सेतो प्रोज्ज्वलता बनी भिलिमिली चोर्थे कणका तरु ॥

हावा मन्द थियो वसन्त वनको शोभा हरा मगमग ।

शीत श्वासित वाससाथ मनमा व्यूभाउँथ्यो कल्पना ॥

(२४:१)

डुल्दै शीतल कुञ्जमा प्रकृतिको बाटो घुमौरो लिई ।

आले कश्यपका कुटीतिर तिनी बास्ना मजाको पिई ॥

हावा त्यो सुख भै सुशीतल सफा त्यो शान्तिको शासन ।

पाइ चित्त प्रसन्न भो नृपतिको देखी तपस्या वन ॥

(२४: २)

त्यस्तै यस शाकुन्तल महाकाव्यको चौबिसौ सर्गमा राजा दुष्यन्त र शकुन्तलाको मिलन भएपछि शान्तमय देखिएको वातावरणलाई देखाउँदै कवि देवकोटाले यस महाकाव्यमा भन्छन् :

यस्ता वाणी सुनेका मिलन-सुखविषे गद्गदाएर दोटै ।
जान्छन् विश्राम सिद्धी अलि दिन सुखको त्यो कुटीबाट रम्य ॥ ॥
आनन्दी भैं बसे रे दुइ हृदय मिली राज्यमा कृष्ण राधा -
जस्ता लाखौं उज्याला सुखसंग रसले प्रेमका भाँति भाँति ॥

(२४:८०)

यसरी यस शाकुन्तल महाकाव्यको विशेषगरी चौबिसौ सर्ग शान्त र प्रसन्नमय प्राकृतिक परिस्थितिले युक्त भएको छ ।

४.२.३ प्रकृतिको विकराल परिस्थिति

प्रकृतिमा देखिने आँधी, हुरी, चट्याङजस्तो भयावह परिस्थिति प्रकृतिमा देखिने विकराल परिस्थिति हो । शाकुन्तल महाकाव्यमा शान्त, सुन्दर अनि सुमधुर प्रकृतिको महिमा गाउँदागाउँदै पनि कतैकतै विकराल प्रकृतिको छिर्काछिर्की पनि यस महाकाव्यमा भेट्न सकिन्छ । यस शाकुन्तल महाकाव्यको एक्काइसौं सर्गमा राजा दुष्यन्तले शकुन्तलालाई नचिनेको भन्दै अनेक लाच्छना लगाएपछि गौतमी र ती दुई डोलेहरू पनि शकुन्तलालाई एकलै छोडेर जान्छन् । यस्तो कारुणिक अवस्थामा शकुन्तलालाई ठुलै दर्द पर्दछ, उनी मृत्युलाई बोलाउन पुग्छन् । त्यस स्थितिमा प्रकृति पनि विकरालमय भएको एक दृश्य तलका काव्यांशहरूले अभिव्यक्त गर्दछन् :

“हरे ! मृत्यु मीठो तँ आ आजलाई ।

लगीदे फुटेकी अभागी मलाई ॥”

भनी प्राणको प्राथानामीथ जाँदा ।

गियो बज्र चङ्की चिरी मेघ आधा ॥

(२९:२२८)

भल्भल् भिल्ल चट्याङ घर्घर गरी चीरा परी बादल ।

चङ्क्यो बज्र अतासिइन् प्रकृति नै थर्थर् भयो भूतल ॥

देख्ने एक भएन किन्तु नभमा ओर्ली छिटो मेनका ।

आइन्, चट्टु लिई गइन् पर कता प्यारी गिरेकी सुता ॥

(२१:२३०)

त्यसैगरी यस शाकुन्तल महाकाव्यको तेइसौं सर्गमा राजा दुष्यन्त दानवहरूसँग युद्ध गर्न जाने क्रममा आकाशको मार्गमा बाटो पनि नदेखिने गरी जताततै हुस्सु लागेको कुइरोले छोपिएको स्थितिलाई देखाउँदै कवि भन्छन् :-

चढ्दै चढ्दै गयो त्यो सुरपुरपथमा उच्च भै शीघ्रयान ।

पैह्ले हुस्सू छिचोली जललवहरूको जालभै शीघ्र यान ॥

बाटो केही बिलायो छिनभर परको व्योम बन्दा अदृश्य ।

डफ्फा डफ्फा चलेको हरहर, कुइरा बीचमा खात खात ॥

(२३:२०)

स्वर्गमा राजा दुष्यन्त र दानवहरूबिच भएको युद्धसँगै त्यहाँको प्रकृति पनि भयावह तथा विकराल भएको स्थितिलाई तलका काव्य पंक्तिहरूले ज्ञात गराउँछन् :

फन्के जस्तो फनक्कै फनफन भवरी चक्कराएसमान ।

लप्का, दप्का र भप्का घचघच घुइरो क्यै कराएसमान ॥

विक्षिप्तप्राय हावा हुनुनुनु करुणा-क्रन्दनी चाल साथ ।

दिन्ध्यो धक्का र मुक्का घडडड कहिले थान आएसमान ॥

(२३:४३)

त्यस्तै राजा दुष्यन्तको स्वर्गीय यात्रामा पृथ्वी, पानीय, हावा, तम, सूचि, रज, आनन्द जस्ता सातलोक पार गर्ने क्रममा हावालोक पुगेपछि निकै अँध्यारो देखिएको, पवन पनि अनौठो प्रकारको भएको, कालाकाला ठुलाठुला गुफा देखिएको संकेत गर्दै प्रकृतिको भयावह स्थितिलाई तलका काव्यांशले व्यक्त गर्दछन् :

हावाको लोक यै हो तर पवन पनि प्राप्त तीन प्रकार ।

यौटा निकै अँध्यारो रवि-किरण हुने मन्द आनन्द धीमा ॥

काला ठुला गुफा छन् यसभर गहिरा आँखिका गुप्तवास ।

छीटा छन् वेग घुम्छन् तरल पवनका वर्लि जाने बिलौना ।

(२३:४०)

४.२.४ प्रकृतिको उराठिलो परिस्थिति

रुखो र उजाड देखिने विशेषतः शिशिर ऋतु तथा माघ र फागुन महिनामा प्रकृतिमा देखिने निरस स्वरूपलाई प्रकृतिको उराठिलो परिस्थिति मानिन्छ । यस्तो प्रकृतिमा देखिने उजाड, उराठ, सुख्खा, चर्को घाम आदिको स्थितिले मानव हृदयलाई दुःख भएको अनि एकिलएको, सबै विरानो भएको अनुभूति गराउँदछ । यसैअनुसार यस शाकुन्तल महाकाव्यमा पनि उराठिलो प्राकृतिक परिस्थितिको सुस्पष्ट चित्रण भएको पाइन्छ । शाकुन्तल महाकाव्यको पन्ध्रौँ सर्गमा शकुन्तलाबिना एकिलएको दुष्यन्तको व्याकूलताको वर्णन गर्दै उराठिलो प्राकृतिक परिस्थितिको वर्णन गरिएको छ । जहाँ दुष्यन्त शकुन्तलाबिना आकूलव्याकूल भएका छन् । उनी वनमा एकलो भएको अनुभव गरिरहेका छन् । सम्पूर्ण वैभवले युक्त भएपनि राजा दुष्यन्त नायिका शकुन्तलाको सम्भनामा विरही बनेर एकलै रोइरहन्छन् । शकुन्तलाको अभावमा सारा प्रकृति नै उराठ लाग्दो भएको अनुभव गर्दछन् । यस्तो अवस्थामा राजा दुष्यन्तलाई हावाले पोलेको अनुभव हुन्छ, फुलको मिठो वास्ना पनि नमिठो गन्धका रूपमा परिणत भएको अनुभव गर्दछन्, जूनलाई अग्नि देख्न पुग्छन्, साथीसँग बोल्न पनि मन गर्दैनन् । जस्तै :

भो भो हाय नबोल दौँतरि !तिमी पोल्यो नि मुटु ।
फूलै बन्दछ, गन्ध जल्छ, रँगले डस्छन् हवा पोल्दछ ॥
जूनै अग्नि भयो मसी निशि भयो कालो वियोगी मसी ।
दुःखै हुन्छ समुन्द्र तैपनि कुनै देख्दैन मेरो दशा ॥”

(१५:७३)

त्यस्तै शाकुन्तल महाकाव्यको सत्रौँ सर्ग दुष्यन्त र शकुन्तलाको विछोडको सर्ग हो । राजालाई आफ्नो राज्यमा आपत् आइलागेकाले राजधानी फर्कनुपर्ने अवस्था आउँछ । यस स्थितिमा राजा दुष्यन्तले शकुन्तलालाई अनेक तरहले फकाइफुल्याइ औँठी चिनो दिएर चाँडै आउने बाचाका साथ जान्छन् । यता अकेली शकुन्तला विरहमा पर्छिन् । उनलाई दिनरात काट्न मुस्किल पर्छ । यसरी शकुन्तलाको जीवनमा खडेरी पर्दछ । यस्तो परिस्थितिमा उनको अगाडि सम्पूर्ण प्रकृति पनि उराठ देखिन्छ । पतिविहीन भएकी शकुन्तलामा आएको उराठताले सम्पूर्ण प्रकृति पनि उराठ बनेको स्थितिलाई देखाउँदै यस महाकाव्यमा देवकोटा भन्छन् :

उड्डै आएनिठुर नभमा क्रूर ती दीर्घ रोज ।
जल्दा ज्वालासदृश रविका ग्रीष्मको स्पर्श पाई ॥
यौटा दोटा अनि जब गयो रोज तेस्रो उडेर ।
रोइन् आँखा जलजल गरी वाक्य मिथ्या बुभेरे ॥

(१७:१५)

मनमा शङ्का र पीडा लिएर दिन बिताएकी शकुन्तला दिनप्रतिदिन दुब्लाउँदै जान्छिन्, दुःखी हुँदै जान्छिन्, एकोहोरो घोरिएर बस्दछिन् । यस अवस्थामा प्राकृतिक काल चक्रका रूपमा घुमिरहने एकनासका दिन पनि भन् पछि भन् लामा हुँदै गएको अनुभव उनलाई हुन्छ । यस्तो उराठ लाग्दो परिस्थितिलाई तलका काव्य पंक्तिहरूले व्यक्त गरेका छन् ।

लामालामा अभ्र हुन गए दुःख जस्ता निमेष ।
शङ्का बह्थ्यो मनमन डरै जित्दथ्यो नित्य वेश ॥
दुब्ली दुःखी सँगिसँग नै सुस्तरी सुस्किएर ।
आँखा ठुला सजल रहँदी बस्दथिन् घोरिएर ॥

(१७:१६)

यसरी शाकुन्तल महाकाव्यका नायक र नायिका बिछोडिएको समयको उराठिलो यस महाकाव्यमा भित्रिएको छ ।

४.२.५ प्राकृतिक परिस्थितिप्रतिको दृष्टिकोण

प्रकृति, ईश्वर र मानवलाई अभिन्न देख्ने महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले यस शाकुन्तल महाकाव्यमा मानिस र प्रकृतिको तादात्म्य सम्बन्ध देख्ने गर्दछन् । त्यसैअनुसार यस महाकाव्यमा प्रकृति परिस्थितिलाई विभिन्न मानवीय दृष्टिकोणबाट हेरिएको पाइन्छ । ती विभिन्न मानवीय दृष्टिकोणहरू देहायबमोजिम छन् :

१. माताका रूपमा प्रकृति

जसरी एउटी आमाले आफ्नो शिशुलाई जन्म दिई हुर्काउने, बढाउने, पालनपोषण गर्ने, ज्ञानगुणका कुरा सिकाउने गर्दछिन् त्यसैगरी यस धर्तीमा जन्म लिने प्राणीहरू पनि यहीं

प्रकृतिमै हुकिन्छन्, बढ्छन् र त्यहीँ प्रकृतिमा भएका सृष्टिहरूको उपभोग गर्दै जीवन चलाउने गर्दछन् । त्यस्तै यस महाकाव्यको पाँचौँ सर्गमा विश्वामित्र र मेनकाकी पुत्रीका रूपमा शकुन्तलाको जन्म भएपछि विश्वामित्र तर्सिएर पुनः तपस्यामा लीन हुन जान्छन् भने मेनका प्रकृतिलाई शिशुकी आमा सम्झिएर उनैलाई जिम्मा लगाएर वा प्रकृतिको काखमा शकुन्तलालाई सुम्पिएर धर्तीबाट प्रस्थान गर्दछिन् । यसै सन्दर्भमा कवि देवकोटा माताको स्वरूपको प्राकृतिक स्थितिलाई चित्रण गर्दै भन्छन् :

मौरी भूमिए गएर कुञ्ज त्यसमा मीठा गिराए मह ।
मीठो भुम्भुन तःखैवपूर्ण शिशुको आत्मा बन्यो सौरभी ॥
टिप्पै स्वादु मुना फुरुक्क वनमा “खान्छौ कि नानी ?”सरि
लाग्यो शावक चर्न चारु जननी जान्थी पिलाई वरी ॥

(५:३)

२ गुरु एवं शिक्षालयका रूपमा प्रकृति

प्रकृतिलाई नै मनुष्य जातिको ज्ञानको मुहान ठान्दै महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले प्रकृतिलाई मानवको पाठशाला मानी प्रकृतिका फुलहरूलाई ठुला अध्यापकका रूपमा वर्णन गरेका छन् । ती फुलहरू ले हामीलाई दुःखको क्षणमा पनि मुस्कुराउने निर्देशन दिइरहेका हुन्छन् भन्ने कवि देवकोटाले यस शाकुन्तल महाकाव्यमा गुरु एवं शिक्षालयको अवस्थामा रहेको प्रकृतिको गुणगान गाउँदै भन्छन् :

यो शिक्षालय हो सबै कुसुम छन् रङ्गीन अध्यापक ।
पानी दिव्य खुलेर अक्षर सफा हुन् रोज नै पाठ यी ॥
खुल्यो प्रेम समष्टिसार रसिलो साफल्य हो पाठको ।
हामी नित्य परीक्षित प्रकृतिमा छौँ प्रश्नको ॥

(५:२७)

यी शिक्षा शिशुकानमा मधुर दी छोडी चलिन् ती परी ।
हाँस्रै पङ्ख फुकाउँदी कुसुम भैं वैशाखका अन्त्यमा ॥
औँलाले भुइँमा दिई भर यसो थोरै उचाल्दी तन ।
उड्नलाई तयार भै नजरमा पानी भरी हेर्दछिन् ॥

(५:३३)

यसरी यस शाकुन्तल महाकाव्यमा कवि देवकोटाले प्रकृतिलाई ज्ञान आर्जन गर्ने पाठशालाका रूपमा चित्रण गरेको पाइन्छ । स्वच्छन्दतावादका पक्षपाती कवि देवकोटाले यस महाकाव्यमार्फत प्रकृतिमा देखापर्ने विभिन्न परिस्थितिका रूपरङ्गहरूलाई भिन्नै ढङ्गले देखाएको पाइन्छ ।

४.३ शाकुन्तल महाकाव्यमा तत्कालीन राष्ट्रिय परिस्थिति

वि. सं. २००२ सालमा लेखिएको र २००२ सालमै प्रकाशित भएको महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको शाकुन्तल महाकाव्य नेपाली महाकाव्य परम्पराकै प्रथम महाकाव्य हो । आइसल्यान्डको सर्पको अवस्थामा रहेको नेपाली साहित्यको महाकाव्यको अवस्थालाई हृदयङ्गम गरी अभाव पूर्ति गर्ने उद्देश्यले लेखिएको प्रस्तुत शाकुन्तल महाकाव्यमा कवि देवकोटाले आफू बाँचेको तत्कालीन परिस्थिति (वि. सं. २००२ साल आसपासको)-लाई भिन्नै ढङ्गले देखाएको पाइन्छ । यस शाकुन्तल महाकाव्यमा तत्कालीन राजनैतिक चहलपहलको स्थिति र सर्वसाधारण जनताको दीनहीनपूर्ण परिस्थितिलाई देखाउन खोजिएको छ । संस्कृत साहित्यका महाकवि कालीदासको अभिज्ञानमशाकुन्तलको कथावस्तुमा आधारित भई कवि देवकोटाले त्यसमा आफ्नो थप मौलिकता पनि घोलेका छन्, साथै तत्कालीन राष्ट्रिय परिस्थितिलाई पनि अभिव्यञ्जित गरेको पाइन्छ । पौराणिक विषयवस्तुको भरपुर प्रयोग गरिएको यस महाकाव्यमा त्यहीँ पौराणिक विषयवस्तुमार्फत तत्कालीन जहानियाँ निरङ्कुश राणाशासनकालीन अभिव्यक्ति नियन्त्रित तत्कालीन वातावरणमा राणाशासनप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गर्न खोजेका छन् । विश्वामित्रको तपस्यालाई मेनका अप्सराले भङ्ग गराई विश्वामित्रको पतन गराउन खोज्नुमा राणाहरूको पतन गराउन खोज्ने नेपालीहरूको चाहनालाई अभिव्यञ्जित गरेको पाइन्छ । त्यस्तै यस शाकुन्तल महाकाव्यको विसौँ सर्गमा वर्णन गरिएको किसानको जीवनचर्याले कृषिप्रधान देश नेपालको भुल्को दिनुका साथै तत्कालीन नेपालीको जीवन निर्वाह गर्ने आधार कृषि पेशा हो भन्ने कुरालाई देखाइएको छ । किसानले रातमा घरमा आएका पाहुनालाई राम्रो स्वागत सत्कार गर्नुले तत्कालीन समयका शासकहरू जस्तासुकै भएपनि साधारण किसान जनतामा भने मानवताको भावना नटुटेको स्पष्ट देखिन्छ । यसलाई तलका काव्यांशले अभिव्यक्त गर्दछन् :

जोड्दछ हात गर्दछ बिन्ती ।

“क्षुद्र किसान म, क्षुद्र छ गिन्ती ॥

छैन दरिद्रसँगै अरु खाना ।

स्वीकृति होस् यति जलपान ॥”

(२०:४५)

यसरी किसानहरूले दिनभर पसिना बगाएर काम गर्दछन् तर उनीहरूले मिठो खान पाउँदैनन् । जति काम गरेपनि किसानहरू गरिबको गरिब नै छन्, दिनभर खेतबारीमा पसिना बगाएर काम गर्दा पनि उनीहरूको स्तर जस्ताको त्यस्तै छ, भन्ने कुरा किसानले म धुद्र भनेबाट स्पष्ट हुन्छ । यसबाट तत्कालीन समयमा शासनसत्ता हातमा लिनेहरू मोज गरिरहेका छन्, उनीहरू नै रातारात धनी बन्दै गइरहेका छन् तर सर्वसाधारण जनताहरू भने आफैले कडा परिश्रम गर्दा वा दिनभर पसिना बगाएर काम गर्दा पनि उनीहरूको स्थिति सुधिन सकेको छैन, गरिबीको खाडलबाट निस्कन पाएका छैनन् । दरिद्रहरूको पीडा बुझ्ने कोहीं छैनन् भन्ने भाव माथिका काव्य पंक्तिहरूले व्यक्त गरेका छन् । साथै यस्तो परिस्थितिमा पनि उनीहरूमा कुनै किसिमको लोभ छैन, अटुट मानवताको भावना रहेको छ भन्ने कुरा पनि यहाँ अभिव्यजित भएको पाइन्छ ।

त्यस्तै यस **शाकुन्तल** महाकाव्यको बिसौ सर्गले तत्कालीन समयका उच्च वर्ग तथा देशको शासनसत्ता हातमा लिएका राजामहाराजा तथा राणाहरूको क्रुर व्यवहारलाई देखाउन सफल भएको छ । तत्कालीन समयमा राणाहरूले साधारण जनतामाथि पुऱ्याएको चोट र दर्दलाई देखाउनको लागि कवि देवकोटाले यस महाकाव्यमा नायिका शकुन्तला र नायक दुष्यन्तको सहारा लिएका छन् । यस काव्यकी नायिका शकुन्तलाले तत्कालीन नेपाली नारीहरूको स्थिति र सर्वसाधारण जनताको प्रतिनिधित्व गरेकी छिन् भने राजा दुष्यन्तले मुलुकको शासनसत्ता हातमा लिएका शोषकहरूको क्रुर व्यवहारको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । यी दुई चरित्रमार्फत कवि देवकोटाले शोषकहरूको दुर्व्यवहार र शोषित जनताहरूको दयनीय स्थितिलाई देखाउन सफल भएका छन् । अझ भन्नुपर्दा यस्तो राष्ट्रिय परिस्थितिलाई काव्यमार्फत व्यक्त गर्दा देवकोटेली समयको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता नभएको परिस्थितिलाई दृष्टिगत गर्दै व्यङ्ग्यात्मक रूपमा राणाहरूको जहानिया निरङ्कुश शासन व्यवस्थाको यथार्थ परिस्थितिलाई देखाउन पुगेका छन् । ‘जो रक्षक उही नै भक्षक’ भनेभैँ मुलुकको शासनसत्ता हातमा लिई देशलाई विकासको गतिमा अगाडि बढाउने र आफ्ना प्रजाहरूलाई सुखशान्ति दिने अभिभारा बोकेका सत्ताधारीहरू नै आफ्नै जनताहरूप्रति कुदृष्टि राख्ने गरेको परिस्थिति

यस महाकाव्यमा व्यञ्जित भएको छ । जुन कुरा राजा दुष्यन्तले गौतमीलाई आफ्नी छोरीलाई बेच भन्ने भनाइले स्पष्ट पार्दछ । यसरी स्वयं राजा सुन्दरी युवतीहरूलाई बजारमा बेच्ने सल्लाह उनकै आमालाई दिन्छन् । जस्तै :

“बिक्री गर्ने मन यदि भए आज जाऊ बजार ।

यस्तो भूटो विषय ठगले किन्न के यो अपार ॥

कस्ता उल्का समय विनुका बात गछौं विचित्र ।

भूटो सारा छल अब बुझे क्या अनौठो चरित्र ॥

(२९:१५७)

यस शाकुन्तल महाकाव्यमा तत्कालीन नेपाली जनतामा विस्तारै चेतना पलाउँदै गएको, विद्रोह गर्ने क्षमताको विकास हुँदै गएको स्थितिलाई पनि देखाइएको छ । आफूसँग गन्धर्व विवाहमा बाँधिएकी र गर्भवतीसमेत भैसकेकी शकुन्तलालाई युद्धमा जितेर लिन आउने बाचाका साथ छोडेर गएका दुष्यन्त पछि फर्केर लिन आउँदैनन् । यता फेरि बिहे भैसकेकी र गर्भिणी समेत भएकी छोरीलाई माइती घरमा राख्न हुँदैन भन्ने विश्वास रहेका कण्व ऋषिले शकुन्तलालाई दरबारतर्फ पठाउने व्यवस्था मिलाउँछन् । माइतीबाट घर पठाइएकी शकुन्तलालाई राजा दुष्यन्तले चिन्दैन भन्दै उल्टै अनेकौं लाञ्छना लगाउँछन् । राजा दुष्यन्तको यस्तो क्रूर व्यवहार देखी शकुन्तलालाई छोड्न गएको ब्राह्मण ऋषिले चुर हुँदै व्यक्त गरेका विद्रोहपूर्ण आवाजहरूलाई तलका काव्य श्लोकहरूले स्पष्ट्याउँछन् :

सुनी क्रोधी बोले द्विजवर बने भन् नजरका ।

फिलिङ्गाभै राताकटु वचन बोल्छन् अब उनी ॥

“ तिमी राजा भन्दै सब जन थिचि न्यायरहित ।

गरौंला राज्य के बुझ अब छ गुम्ने सुखसित ॥

(२९:१९४)

बडा अन्यायी यी सजलनयनी सामु वचन ।

गरी राख्छौ दर्जा कपट छलले विश्व निलन ॥

उसै होला तिम्रो कपट जगको राज्य बलियो ?

नभन् आत्मा दोषी भुवन सहजै बल्छ छलियो ॥

(२९:१९५)

रनुपर्ला राजा ! नजर दुखियाका सरी बनी ।

सबै शेखी भर्ला यश सब उठी बुङ्गअवनी ॥
बनी छोरो आई विकट हरि अन्याय गदमा ।
त्यसै ठुला बन्छौ छलसंग नजान्ने अपढमा ॥

(२१:१९६)

यही गद्दी कापी थर थर गरी आश्रयविना ।
असत्ले घर्केला कपट, बदला रुन्छ पतन ॥
त्यहाँ सम्मन राजा जबतक रह्यो न्यायसहित ।
हुँडारै हौ अन्धा द्विज अब बने न्यायरहित ॥

(२१:१९७)

“पापको राटी डढ्छ, असत्को किल्ला फुट्छ, भुटछलको राज्य टुट्छ, निर्दोषलाई रुवाउनेले रुनैपर्छ, अन्यायको फल पतन नै हुन्छ ।”अधिकारी, २०१७, त्यस्तै आजका दिनसम्म तिमी न्यायसहित राजाका रूपमा चिनिएको हौला तर अब तिमी न्यायरहित राजा हुनेछौं आदि भन्दै ब्राह्मणद्वारा विद्रोही स्वर यस महाकाव्यमा देखाइएको छ । यसका साथै तत्कालीन राणाहरूको निरङ्कुश शासनले अत्यन्तै थिचिएपछि आम जनताहरू विस्तारै चेतनशील हुँदै विद्रोही बन्न खोजेको स्थितिलाई उल्लेखित काव्य श्लोकहरूले स्पष्ट पार्दछन् । यसरी यस शाकुन्तल महाकाव्यमा राजा दुष्यन्तको शासन व्यवस्थालाई प्रतीक बनाएर तत्कालीन समयको राणाकालीन राष्ट्रिय परिस्थितिलाई उजागर गरिएको छ ।

४.४. शाकुन्तल महाकाव्यमा विश्वयुद्धकालीन परिस्थिति

लोकजीवनका व्यापक र विराट परिवेशलाई भित्र्याउने नेपाली साहित्यको कविता विधाअन्तर्गतको विराट रूप महाकाव्य हो । यस्तो महान् रूप महाकाव्य एक देशको, एक स्थानको वा एउटै परिस्थितिमा मात्र सीमित नभई यसले राष्ट्रदेखि अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भ एवं परिस्थितिमा आफ्नो कथानकीय घटनाक्रम घटाउने गर्दछ । सोहीअनुरूप नेपाली महाकाव्य परम्पराको प्रथम र चौबिसौं सर्गमा लम्बिएको यस शाकुन्तल महाकाव्यमा राष्ट्रिय परिस्थितिका साथै अन्तर्राष्ट्रिय परिस्थिति पनि भित्रिएको पाइन्छ ।

वि.सं. २००२ सालमा लेखिएको यस महाकाव्य लेखनको समयमा विश्व आलो विभिषिकाले त्रस्त भैरहेको थियो । त्यो युद्धमय परिस्थितिलाई कवि देवकाटाले आफ्नो

शाकुन्तल महाकाव्यमा प्रयोग गरेका छन् । “१ सेप्टेम्बर १९३९ मा हिटलरले पोल्याण्डमाथि गरेको आक्रमणलाई” नेपाल सरकार, २०६८, प्रतीकात्मक रूपमा यस शाकुन्तल महाकाव्यको २३औं सर्गमा दानवले देवतामाथि गरेको आक्रमणद्वारा देखाउन पुगेका छन् । त्यसलाई यस महाकाव्यको युद्धकालीन परिस्थिति मान्न सकिन्छ । त्यस्तै हिटलरको शक्तिलाई परास्त गर्नको लागि बेलायत, फ्रान्स र अमेरिकाले रुसको सहयोग लिएको सन्दर्भलाई देखाउनको लागि प्रतीकात्मक रूपमा स्वर्गमा दानवहरूले देवताहरूमाथि आक्रमण गरी दानव र देवताहरूबिच युद्ध भएको, त्यो युद्धमा विजय हासिल गर्नको लागि धर्तीका राजा दुष्यन्तको सहयोग लिइएको सन्दर्भ यस महाकाव्यमा प्रयोग गरिएको छ ।

त्यस्तै शाकुन्तल महाकाव्यको तेइसौं सर्गमा देवता, दानव अनि दृष्यन्त र दानवहरूबिचमा भएको घनघोर युद्धको परिस्थितिलाई यसरी व्यक्त गरिएको छ ।

कुरा गर्दागर्दै आए घनघन ।

भरे तारा भरभर गरी दैत्यदमन ॥

बडो बाजा धूँ धूँ दमदम बजे ढोलकहरू ।

यता बज्छन् घण्टा घनघन गरी शङ्ख डमरु ॥

(२३:९३)

दैत्यले गर्जना गर्दा कालो तुफान मच्चियो ।

दैवले गर्जन गर्दा विजुली भिल्ल चम्कियो ॥

(२३:९६)

माथि उल्लेखित शाकुन्तल महाकाव्यका काव्यांशहरूद्वारा देवता र दानवबिच भएको युद्धलाई देखाएर द्वितीय विश्वयुद्धको भयावह युद्धमय परिस्थितिलाई प्रतीकात्मक रूपमा देखाउन खोजिएको छ :

चुरिएर महाक्रोधी महातेजी पराक्रमी ।

हुरीभै दैत्य ती आए अन्धा क्रोध बनी घुमी ॥

दैत्यका शस्त्र थर्काइ दिन्थे धन्न नभस्तल ।

देवका अस्त्र चम्कन्थे शान्त , सुन्दर, उज्ज्वल ॥

(२३:९८)

वाण वर्षा भयो ढाकी आकाश घनले सरि ।

रणस्थल अँध्यारो भो वर्षियो रक्तको भरी ।

(२३:९९)

चम्किए देवका शस्त्र अस्त्र भल्ल प्रकाश दी ।

आँखा हेरी देव हान्थे दैत्य दृक बन्दी भैरवी ॥

(२३:१००)

शस्त्रअस्त्रहरू पड्किएको, भल्किएको युद्धभूमि अनि चुरिएका, क्रोधी बनेका ती पराक्रमी युद्धगामीहरूको स्थितिलाई माथिका काव्य पंक्तिहरूले व्यक्त गर्दछन् । साथै वाणहरू वर्षिएका र त्यो आवाजले सम्पूर्ण धरातल नै घनक्क घन्किएको अनि रगतको भेल बगेको स्थितिलाई देखाउँदै द्वितीय विश्वयुद्धकालीन सन्त्रसमय परिस्थिति यस महाकाव्यमा अभिव्यजित गरिएको छ ।

यी माथिका काव्यांशहरूले के स्पष्ट पार्दछन् भने शाकुन्तल महाकाव्यमा द्वितीय विश्वयुद्धकालीन युद्धमय परिस्थिति भित्रिएको छ । यस शाकुन्तल महाकाव्यको रचनाको समय र द्वितीय विश्वयुद्धको आलो घाउ भएको समय एउटै भएकाले त्यस्तो युद्धमय एवं सन्त्रासमय परिस्थितिको संकेत यस महाकाव्यमा भित्रिनु स्वभाविकै हो ।

४.५ निष्कर्ष

यसरी शाकुन्तल महाकाव्यको परिस्थितिगत परिवेशको सूक्ष्म अध्ययन गर्दा के निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ भने यस महाकाव्यभित्र नेपालको सामाजिक-सांस्कृतिक परिस्थिति, तत्कालीन राष्ट्रिय परिस्थिति र अन्तर्राष्ट्रिय युद्धमय परिस्थितिको समेत रोचक चित्रण भएको पाइन्छ । साथै यस महाकाव्यमा प्रकृतिको शृङ्गारमय परिस्थिति, शान्त र प्रसन्नमय परिस्थिति, विकरालयुक्त परिस्थिति र उराठिलो परिस्थिति अनि मानवीय र गुरुको अवस्थामा रहेको प्रकृति गरी विभिन्न प्राकृतिक परिस्थितिको उपस्थित भएको छ ।

पाँचौं परिच्छेद

सारांश र निष्कर्ष

प्रस्तुत शोधको मुख्य विषय शाकुन्तल महाकाव्यमा गरिएको परिवेशविधान हो । यस विषयसँग सम्बद्ध सामग्रीको अध्ययन एवं विश्लेषण प्रस्तुत शोधपत्रको दोस्रो अध्यायदेखि चौथो अध्यायसम्म गरिएको छ । यस अध्यायमा प्रस्तुत शोधपत्रको अध्ययनगत सारांश दिई त्यसपछि निष्कर्ष दिइएको छ ।

५.१ अध्यायगत सारांश

यस शोधपत्रको अध्याय एकअन्तर्गतको समस्या कथनमा निकालिएका समस्या र त्यो समस्या समाधान गर्नको लागि तोकिएका उद्देश्यहरूमा केन्द्रित भई यो शोधपत्र तयार पारिएको छ । उक्त समस्याहरूको यस शोधपत्रको एकाइ दुईदेखि एकाइ चारसम्म समाधानको खोजी गरिएको छ । एकाइ दुईमा कुनकुन स्थानलाई कार्यपीठिका बनाई पात्रहरूले कार्यव्यापार गरेका छन् भन्ने कुरा बताउँदै स्थानगत परिवेशलाई केलाइएको छ । त्यस्तै एकाइ तिनमा शाकुन्तल महाकाव्यमा कुनकुन समयको संकेत गरिएको छ, त्यसको खोजी गरिएको छ, भने एकाइ चार परिस्थितिको अङ्कनतर्फ केन्द्रित रहेको छ । यसबारे कुनकुन अध्यायमा केकस्तो परिवेशको अध्ययन-विश्लेषण गरिएको छ भन्नेबारे देहायबमोजिम चर्चा गर्न सकिन्छ :

- (क) 'शाकुन्तल महाकाव्यको परिवेशविधान' शीर्षक रहेको यस शोधपत्रको अध्याय एकमा शोधपत्रको परिचय रहेको छ । जसअन्तर्गत विषय परिचय, समस्या कथन, शोधको उद्देश्य, पूर्व कार्यको समीक्षा, अध्ययनको औचित्य, अध्ययनको सीमाङ्कन, शोधविधि अनि शोधपत्रको रूपरेखा गरी जम्मा आठ शीर्षकहरूमा शोधपत्रको प्रक्रियाबारे चर्चा गरिएको छ ।
- (ख) यस शोधपत्रको अध्याय दुईमा शाकुन्तल महाकाव्यको परिवेश विधान अन्तर्गतको स्थानगत परिवेशको बारेमा चर्चा गरिएको छ । यसबारे बताउनको लागि शाकुन्तल महाकाव्यको कथानकीय घटनाक्रम र पात्रगत कार्यव्यापारको स्थानगत

कार्यपीठिकाको रूपमा जेजति र जुन ठाउँको चित्रण गरिएको छ, त्यसका बारेमा सूक्ष्म रूपमा अध्ययन विश्लेषण गर्नमा दोस्रो अध्याय केन्द्रित रहेको छ ।

(ग) अध्याय तिन कालगत परिवेशमा केन्द्रित रहेको छ, जसअन्तर्गत यस शाकुन्तल महाकाव्यभित्र घटेका घटनाक्रम कुनकुन कालखण्ड विशेषसँग सम्बन्धित छन् भन्नेबारेमा चर्चा गरिएको छ । साथै शाकुन्तल महाकाव्यको कथावस्तुको सुरुवातदेखि अन्यसम्ममा जम्माजम्मी कति समायवधि खर्चिएको छ, सोबारे पनि यस अध्यायमा चर्चा गरिएको छ । शाकुन्तल महाकाव्यमा पुराणकालीन समय, तत्कालिन वि. सं. २००२ साल वरपरको समय, अन्तर्राष्ट्रिय विश्वयुद्धकालीन समय र प्रकृतिको कालचक्रका रूपमा आउने जाने समय आदि पनि यस महाकाव्यमा प्रत्यक्ष वा परोक्षरूपमा केकसरी भित्रिएको छ भन्नेबारे दोस्रो अध्यायमा खुलस्त पारिएको छ ।

(घ) 'शाकुन्तल महाकाव्यको परिवेशविधान' शीर्षकको यस शोधपत्रको चौथो अध्याय शाकुन्तल महाकाव्यका अवस्थित परिस्थितिगत परिवेशसँग सम्बन्धित छ । यस अध्यायमा महाकवि देवकोटाद्वारा लिखित यस शाकुन्तल महाकाव्यमा तत्कालीन र पौराणिक, सामाजिक-सांस्कृतिक परिस्थिति र अन्तर्राष्ट्रिय विश्वयुद्धकालीन परिस्थिति केकसरी भित्रिएको छ भन्ने बारेमा सूक्ष्म रूपमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

यसरी यस शाकुन्तल महाकाव्यको परिवेशविधानको खोजीको लागि यस महाकाव्यभरि चहादै हिँड्दा स्वर्गदेखि धर्तीसम्मका, राजदरबारदेखि सामान्य किसानहरूको गाउँघर अनि वनमा कुटी बनाई बस्ने ऋषिमूनिहरूको आश्रमस्थल भित्रिएको पाइन्छ ।

त्यस्तै यस महाकाव्यमा पौराणिक समय, तत्कालीन वि. सं. २००२ साल वरपरको समय र विश्वयुद्धकालीन समयको चर्चा पाइन्छ । परिस्थितिगत हिसाबले हेर्दा पौराणिक, सामाजिक-सांस्कृतिक परिस्थितिगत परिवेश भित्रिएको छ र तत्कालीन राष्ट्रिय परिस्थिति र अन्तर्राष्ट्रिय युद्धकालीन परिस्थितिको संकेत पनि यस महाकाव्यमा पाइएको छ । यसबारे विस्तृत चर्चामा प्रस्तुत शोधकार्य केन्द्रित रहेको छ ।

५.२ निष्कर्ष

वि. सं. १९६६ सालमा जन्मिई नेपाली साहित्यमा महाकविको संज्ञा प्राप्त गरेका महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले नेपाली साहित्यमा रहेको महाकाव्यको अभावलाई परिपूर्ति गर्ने उद्देश्यले वि. सं. २००२ सालमा शाकुन्तल महाकाव्यको रचना गरेका हुन् । यसलाई नेपाली भाषाको पहिलो मौलिक महाकाव्य मानिन्छ, यद्यपि संस्कृत साहित्यका महाकवि कालिदासको अभिज्ञानशाकुन्तलम् नाटकबाट प्रभाव ग्रहण गरेर देवकोटेली थप मौलिकताको साथ यो शाकुन्तल महाकाव्यको रचना भएको हो । भावनाको बेरोकटोक बगाइका क्रममा यो महाकाव्य जम्मा तिन महिनामा रचिएको हो । जम्मा जम्मी २४ सर्ग र १८८२ श्लोकमा आबद्ध यो एक विशालकाय महाकाव्य हो । यस्तो महिमामय र विशालकाय भएको यस शाकुन्तल महाकाव्यको परिवेशविधानतर्फ प्रस्तुत शोधपत्र केन्द्रित भएको छ । अभिज्ञानशाकुन्तल महाकाव्यमा कुनकुन स्थानको, कुनकुन समयावधिको र केकस्तो परिस्थितिगत परिवेश छ भन्ने प्रश्नहरूको समस्या समाधानमा यो शोधपत्र केन्द्रित भएको छ । मुख्यतः यस शोधपत्रको अध्याय एकको 'समस्या कथन' शीर्षकमा राखिएका तिनओटा प्रश्नहरूको समाधान खोज्ने कार्य यस शोधपत्रमा भएको छ । निष्कर्षको रूपमा भन्नुपर्दा 'शाकुन्तल महाकाव्यको परिवेशविधान' शीर्षकको यस शोधपत्रले समस्या कथनान्तर्गतका ती समस्याहरूको उत्तर देहायबमोजिम दिइएको पाइन्छ ।

(क) यस शाकुन्तल महाकाव्यको स्थानगत परिवेश मूलतः पौराणिक रहेको छ । विषयवस्तुको आख्यानिकरणको स्रोत पुराण प्रसिद्ध र संस्कृत साहित्यका कवि कालिदासको अभिज्ञानशाकुन्तलम्मा प्रयुक्त विषय भएको हुँदा यसको परिवेश खासगरी अभिज्ञानशाकुन्तलम्मा भैरहेको स्थानसँग मिल्दोजुल्दो छ, यद्यपि किसानको घर चित्रणमा देवकोटेली मौलिकता पाइन्छ । यस शाकुन्तल महाकाव्यको स्थानगत परिवेशबारे दोस्रो अध्यायमा गरिएको सूक्ष्म अध्ययनका आधारमा के भन्न सकिन्छ भने यस महाकाव्यमा मूलतः गाउँको स्थानगत परिवेश, वन र वन्य जीवनको स्थानगत परिवेश, नागरको स्थानगत परिवेश, दिव्यलोकको स्थानगत परिवेश, पृथ्वी र स्वर्गको बिचको स्थानगत परिवेश अनि सप्तलोकीय स्थानगत परिवेश गरी छओटा स्थानहरूको चित्रण यस महाकाव्यमा भएको पाइन्छ । वनको स्थानगत परिवेशान्तर्गत विश्वामित्रले तपस्या गरी बसेको तपोवन, मेनका र विश्वामित्रको

वासस्थान, कण्व ऋषिको आश्रम, दुष्यन्तको दरवार जाने बाटोमा रहेको जङ्गल आदि पर्दछन् । त्यस्तै गाउँको स्थानगत परिवेशअन्तर्गत किसानको घर र उसले बालीनाली लगाएका खेतबारीहरू समेत पर्दछन् । यस महाकाव्यमा आएको नागर जीवनको स्थानगत परिवेशअन्तर्गत राजा दुष्यन्तको राजधानी हस्तिनापुर रहेको छ । त्यस्तै दिव्यलोकको स्थानगत परिवेशको रूपमा इन्द्रजस्ता देवताहरू र मेनकाजस्ता अप्सराहरू रहेको अलौकिक स्वर्गीय भूमि आएको छ । कश्यप आश्रम पृथ्वी र स्वर्गको विचको स्थान हो भने पृथ्वी, पानीय, हावा, तम, रज, सूचि, आनन्दजस्ता सप्तलोकको परिकल्पना पनि कवि देवकोटाले यस महाकाव्यमा गरेका छन् ।

(२) यस शोधपत्रको तेस्रो अध्यायमा गरिएको कालखण्डसँग सम्बन्धित अध्ययनको आधारमा के भन्न सकिन्छ भने शाकुन्तल महाकाव्यले पूर्वीय भारतवर्षको उषाकालीन समयलाई प्रत्यक्ष रूपमा चित्रण गरेको पाइन्छ । यस महाकाव्यमा हिन्दु पुराणमा वर्णित चारओटा अवधारणात्मक युग (सत्य, त्रेता, द्वापर, र कलि)-मध्ये द्वापर युगकालीन समय, वि.सं. २००२ साल वरपरको कालगत परिवेश र अन्तर्राष्ट्रिय विश्वयुद्धकालीन परिवेश पनि यस महाकाव्यमा अभिव्यञ्जित भएको छ । यसका साथै वसन्त ऋतुकालीन समय र प्रकृतिको कालचक्रका रूपमा आउनेजाने प्रभातकालीन समय, दिवा समय, सन्ध्याकालीन समय अनि रात्रिकालीन समय पनि यस महाकाव्यका कालगत परिवेश हुन् । अझ भन्नुपर्दा शिव र पार्वतीको प्रेम प्रसङ्गसँगै सुरु भएको कथानकीय घटनाक्रमदेखि शाकुन्तला र दुष्यन्तको सुखद मिलन भएको अवस्थासम्मका सम्पूर्ण कथानकीय घटनाक्रम घटनको लागि लगभग छव्विस वर्षको समयावधि खर्चिएको छ । यस महाकाव्यमा प्रत्यक्ष रूपमा पौराणिक समय र परोक्ष रूपमा वि. सं. २००२ साल आसपासको समय अनि अन्तर्राष्ट्रिय विश्वयुद्धकालीन समय पनि अभिव्यञ्जित भएको निष्कर्ष यस शोधपत्रको रहेको छ ।

(३) यस शाकुन्तल महाकाव्यमा विभिन्न सामाजिक-सांस्कृतिक, विभिन्न प्राकृतिक परिस्थिति अनि विश्वयुद्धकालीन अन्तर्राष्ट्रिय परिस्थिति रहेका छन् भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत शोधपत्रले निकाल्दछ । सामाजिक-सांस्कृतिक परिस्थितिअन्तर्गत पनि एकातर्फ पौराणिक समयको सामाजिक-सांस्कृतिक परिस्थिति झल्किएको छ भने

अर्कोपट्टिबाट हेर्ने हो भने तत्कालीन समयको मुलुकको सामाजिक-सांस्कृतिक परिस्थिति पनि व्यञ्जित भएको पाइन्छ । त्यस्तै विभिन्न प्राकृतिक परिस्थितिअन्तर्गत प्रकृतिको शृङ्गारमय परिस्थिति, शान्त र प्रसन्नमय परिस्थिति अनि प्रकृतिको उराठमय परिस्थितिहरू यस महाकाव्यमा भित्रिएका छन् । यसका साथै प्रकृतिलाई ममतामयी माता, गुरु, शिष्य एवं पाठशाला र सौन्दर्यकी खानी आदि विविध रूपबाट हेरी विभिन्न प्राकृतिक परिस्थितिको चित्रण यस महाकाव्यमा भएको छ । त्यस्तै तत्कालीन राजनैतिक चहलपहल एवं राणाहरूले सर्वसाधारण जनतामा पुऱ्याएको दर्दपूर्ण व्यवहार, सर्वसाधारण जनताको दीनहीनपूर्ण परिस्थितिको चित्रण यस महाकाव्यमा भएको छ । अझ भन्नुपर्दा किसान र उसको सानो भुपडीले देशका सिधासोभा जनताहरू अझै पनि गरिबीको खाडलबाट निस्कन नपाएको नेपालको तत्कालीन परिस्थिति यस महाकाव्यमा भित्रिएको निष्कर्ष प्रस्तुत शोधपत्रको रहेको छ ।

सन्दर्भसूची

अधिकारी, अम्बिकाप्रसाद, (२०१७) 'शाकुन्तलको सामाजिक चेत' रूपरेखा, १:४, पृ. १५-२१,२५ ।

अवस्थी, महादेव, (२०५७) महाकवि कदेवकोटाको जीवनी र कृतित्वको अन्तर्सम्बन्धको विवेचना काठमाडौं, एकता बुक्स ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद, (२०४७) 'नेपाली महाकाव्य :परम्परा र प्रवृत्ति' प्रज्ञा, १८-१९ :४ : १, पृ. १८-१९ ।

कालिदास, (२०२१) अभिज्ञानशाकुन्तलम् वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सिरिज ।

खनाल, रेवतीरमण, (२०२५) 'शाकुन्तल महाकाव्य : एक संक्षिप्त अध्ययन', रमभ्रम, ४ : २, पृ. ४१-४७ ।

गंड्तौला, नारायणप्रसाद, (२०६९) शाकुन्तल महाकाव्यको विवेचना, काठमाडौं, शुभकामना प्रकाशन प्रा. लि. ।

गौतम, कृष्ण,(२०५६) देवकोटाका प्रबन्धकाव्य, (दो. सं.), काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

गौतम, कृष्णप्रसाद, (२०५७) 'शाकुन्तलमहाकाव्य : सामाजिक र सांस्कृतिक पक्ष' कलाकार, १ : १,, पृ. ९-१८ ।

गौतम, मदन, (२०५७) 'यो एउटा भगीरथको गङ्गा हो; थाप्लामा बोक्न मुस्किल छ' कुञ्जिनी, ८ : ५, पृ. ३१-३३ ।

जोशी, डा. कुमारबहादुर, (२०५५) 'देवकोटा र उनको शाकुन्तल महाकाव्य' भानु, ५ : ५, पृ. १२२-१४३ ।

जोशी, रत्नध्वज, (२००६) 'शाकुन्तलको भूमिका' शारदा, १५ : १२, पृ. २०६-३१३ ।
त्रिपाठी, डा. वासुदेव.(२०२७) सिंहावलोकन, काठमाडौं, साभा प्रकाशन ।

.....(२०२७). 'महाकाव्य : बूढो पुरानो साहित्य विधा' प्रज्ञा, १:१ पृ. ९५-११०

.....(२०२९) 'शाकुन्तल महाकाव्यको किनारैकिनारै डुल्दा' गोरखापत्र, (शनिवासीय परिशिष्टाङ्क) असार ३२ तथा साउन ७, पृ. क्रमश : ७ र

.....,(२०६५) पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा, भाग-२ (पाँ. सं.)
पुलचोक, ललितपुर साभा प्रकाशन ।

दाहाल, चोकबहादुर, (२०३३) 'छन्द र प्रवाहमयताका दृष्टिले शाकुन्तल महाकाव्य' मधुपर्क,
८ :१२ पृ. ३-१३ ।

दाहाल, डा. पेसल र खतिवडा, (२०६२) सोमप्रसाद,नेपाली समाज र संस्कृतिको परिचय,
काठमाडौँ, एम. के. प्रकाशन ।

देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद, (२०६९)नेपाली शाकुन्तल महाकाव्य, (द. सं.), ललितपुर : साभा
प्रकाशन ।

नेपाल सरकार, (२०६८) पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सामाजिक शिक्षा (कक्षा १०) सानोठिमी,
भक्तपुर, जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र ।

पराजुली, ठाकुरप्रसाद, (२०५५) 'महाकाव्य परम्परा र नेपाली महाकाव्यको वर्तमान'
मधुपर्क ३१ :४ पृ. ३८-४२ ।

पहाडी, बामदेव, (२०५८) 'शाकुन्तल :काव्य र प्रतिभाविचको आखिरी कोसेढुङ्गा,'
रत्नश्री१५ :४-६, पृ.११-२० ।

पाण्डे, नित्यराज, (२०४१) महाकवि देवकोटा, ललितपुर, साभा प्रकाशन ।

बन्धु, चूडामणि, (२०५८) देवकाटा,(ते. सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

बराल, टीकादत्त, (२०२७) 'महाकवि देवकोटाको दार्शनिक पक्ष', कलाकार, १:२ पृ. ५७-७

बाल्मिकि,(२०४४) बाल्मिकीय रामायण (छै.सं.) गोरखपूर :गीता प्रेश ।

रिसाल, राममणि (२०३१) नेपाली काव्य र कवि,(पाँ. सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज, लुँइटेल, खगेन्द्रप्रसाद, (२०६६)शोधविधि, (चौ. सं.), ललितपुर : साभा
प्रकाशन ।

सत्याल, शिवप्रसाद, (२०२८) 'छन्दहरूको प्रयोगशाला : शाकुन्तल महाकाव्य', मधुपर्क, ४ :७
पृ. १६-२४ ।

सत्याल, शिवप्रसाद, (२०५०) "पीठ" समालोचनाहरू काठमाडौँ, ने. रा. प्र. प. ।

सुवेदी, दधिराज, (२०४५) महाकवि देवकोटा र उनको शाकुन्तल महाकाव्य, जूही ८ :२
पृ. २०-२९ ।

ग) शोधग्रन्थसूची

अधिकारी, कृष्णराज, (२०६०) “लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका महाकाव्यको संरचना” अप्रकाशित
विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, कीर्तिपुर : त्रि. वि. ।

अधिकारी, गोपाल, (२०३७) “नेपाली महाकाव्यको सर्वेक्षण” अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र,
कीर्तिपुर : त्रि. वि. ।

अर्याल, भुवनप्रसाद, (२०५७) “शाकुन्तल महाकाव्यको संक्षिप्त अध्ययन” अप्रकाशित
स्नातकोत्तर शोधपत्र, कीर्तिपुर ।।

खरेल, किरणकुमार, (२०२४) “महाकवि देवकोटाको काव्यसाधना” अप्रकाशित स्नातकोत्तर
शोधपत्र, कीर्तिपुर : त्रि. वि. ।

पाण्डेय, वासदेव, (२०६४) “शाकुन्तल महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन” अप्रकाशित
स्नातकोत्तर शोधपत्र, कीर्तिपुर : त्रि. वि.

रावल, विनोदप्रसाद, (२०६५) “शाकुन्तल महाकाव्यको पात्रहरूको अध्ययन” अप्रकाशित
स्नातकोत्तर शोधपत्र, कीर्तिपुर : त्रि. वि. ।

नेपाल, सरिता, (२०५९) “शाकुन्तल महाकाव्यको छन्दोविधान” अप्रकाशित स्नातकोत्तर
शोधपत्र, काठमाडौँ : पद्मकन्या क्याम्पस ।